

MEER DAN STEEN, MEER DAN VERF... SYMBOLIEK IN DE GENTSE BERG VAN BARMHARTIGHEID Joeri Mertens	242
DE VERERING VAN SINT-ADRIAAN TE GERAARDSBERGEN <i>Geert Van Bockstaele</i>	254
EEN SPROOKJESHUWELIJK? CONFLICT TUSSEN DE FAMILIE DE NEVE DE WINDAM EN JOSSE RIDDERBOSCH OVER HET HUWELIJK VAN ZOON PHILIPPE DE NEVE EN DOCHTER JOANNA <i>Bert De Munck</i>	264
ZOEKEN EN ZANTEN	
OPENLUCHTDANSEN EN ASIELRECHT TE GENT IN 1676 <i>Willy L. Braekman</i>	282
VOLKSDANSEN: GENT, LINDE EN MECHELEN (1564-1657) <i>Willy L. Braekman</i>	283
DE BOEKVLOEK <i>Louis De Wilde</i>	285
KERSTDAGPACHT <i>Danny LAMARCQ</i>	286
VERERING VAN SINT-ANTONIUS MET HET VARKENTJE TE HANSBEKE <i>Albert Martens</i>	288
VERERING VAN DE H. COLETA TE HANSBEKE <i>Albert Martens</i>	290
LITERATUURINFORMATIE	
MET EEN KNIPOOG VAN MARIA IN DE SPEKTAKELSTAL. ALBERT PIETTE, FOTOGRAFIE EN DE KLEINMENSELIJKE MODUS <i>Marc Jacobs</i>	292
RENAAT VAN DER LINDEN: OOSTVLAAMSE ZANTEN (1961-1996). <i>Willy L. Braekman</i>	309
FIJFER & TROMM IN HET VLAAMSE LAND. <i>W. Bosmans</i>	310
MENSEN EN DINGEN	
IN MEMORIAM GEORGES PUIMEGE <i>Renaat van der Linden</i>	311
WOORDENBOEK VAN DE VLAAMSE DIALECTEN. DE TIMMERMAN EN DE MEUBELMAKER	315
INHOUD JAARGANG 1998 <i>Arnold Eloy</i>	316

MEER DAN STEEN, MEER DAN VERF... SYMBOLIEK IN DE GENTSE BERG VAN BARMHARTIGHEID

Joeri Mertens

Elkeen van ons dwaalt wel eens graag rond in oude steden. Hun gevels, kanalen en pleinen roepen herinneringen op. Het zijn oude vrienden. En toch betrappen we er ons soms op dat we een oude vriend helemaal niet zo goed kennen als we dachten. Eenzelfde ervaring kreeg ik toen ik begon met het bouwhistorisch onderzoek van het Gentse Stadsarchief. Reeds drie eeuwen maakt het gebouw deel uit van het Gentse stadsweeffel, mensen werken er en honderden bezoekers betreden het jaarlijks. Deze vertrouwde plek bleek echter niet zo bekend te zijn als verwacht. Slechts weinig was geweten, laat staan gepubliceerd over dit bijzondere gebouw.

Met de kennis over het interieur was het nog erger gesteld. Tot mijn verwondering stootte ik er op wandschilderingen en beeldhouwwerken waarover niemand me enige uitleg kon verschaffen. Het was echter meteen duidelijk dat ze onverbrekkelijk verbonden waren met de oude functie van het gebouw. Dankzij algemene iconografische en iconologische werken kon hun betekenis gereconstrueerd worden.

Ik ben dan ook blij met u, lezer, het verhaal van die onbekende vriend te kunnen herontdekken. Het verhaal dat verborgen gaat achter de schilderingen en het beeldhouwwerk van het Gentse stadsarchief. Of moet ik zeggen de "Berg van Barmhartigheid"?

1. De Gentse Berg van Barmhartigheid, een geschiedenis

Het majestueuze gebouw in de Abrahamstraat te Gent (afb. 1) is één van die 17de-eeuwse parels die in de plooiën der geschiedenis verstopt zitten en daar wachten om herontdekt te worden. Het gebouw is een verhaal op zichzelf, een verhaal dat begint in 1618². In dat jaar geven de Aartshertogen Albrecht en Isabella aan Wenzel Cobergher (1557 ? - 1634), hun hofarchitect en ondernemer, de toelating een keten van pandjeshuizen op te richten (in 1633 waren het er 15). Door de BvB te openen hoopten de Aartshertogen de private pandhuizen van Joden en Lombarden te sluiten. Het volk, verarmd door de vele oorlogen die de Nederlanden troffen sinds de 16de eeuw, zouden zo gespaard worden van hun woekerpraktijken.

De Gentse telg werd geopend in 1621. Het ontwerp voor het gebouw kwam van de hand van Cobergher zelf. Gedurende meer dan 300 jaar kon de Gentse bevolking er goederen verpanden. Noodlijdenden brachten niet verpand objecten binnen, deze werden geschat en dat bedrag kreeg de klant mee naar huis. Binnen de 13 maanden en 2 weken moest het ontleende bedrag met interest terug betaald worden. Als dat niet gebeurde werd het verpand goed openbaar verkocht.

Voorgevel BvB - Abrahamstraat

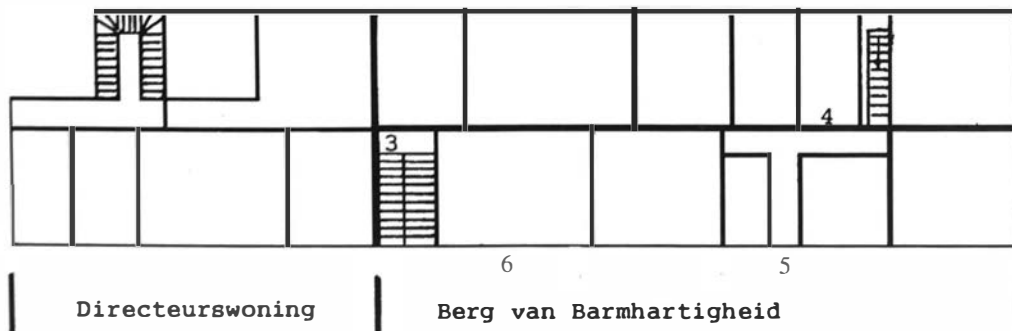
Het was van bij de oprichting de bedoeling dat de verpanding gratis zou gebeuren. Door slecht beheer en verkeerd ingeschatte leningen (oa. aan de Aartshertogen) werd het bijna een constante lijdensweg. Gent bereikte als enige uitzondering de doelstelling dankzij milde giften van Bisschop Triest. Hij stichtte de "Gratisbank" (28 januari 1641), een fonds dat renteloze leningen mogelijk maakte³.

Het woelige bestaan van de Gentse telg eindigde pas in 1930 wanneer ze door het stadsbestuur werd gesloten. Het Gentse Stadsarchief nam met haar docu-

menten de plaats van verpande goederen in.

2. Gedecoreerde ruimten...

Het Gentse complex bestond uit twee grote delen: de directeurswoning en de eigenlijke BvB. De schilderijen en sculpturen die hier ter sprake komen bevinden zich allen in dat laatste gebouw dat nu als archiefruimte dienst doet. Het huidige gebruik van het gebouw maakt het echter onmogelijk om bezoekers de schilderijen te laten bekijken. De lezer vindt hun situering echter terug op bijgevoegde kaart.

De leeuw in de
"Salle de
dégagement"

2.1. *Beschilderde interieurs*

Beide gebouwen waren met elkaar verbonden door een deur in de "Salle de dégagement" op de gelijkvloerse verdieping. Boven deze deur bevindt zich een fraaie afbeelding van een leeuw steunend op florale motieven. Hij draagt een banier in de voorste poten, met daarop de lijdenstuigen van Christus (afb. 3). In de "Salle de vente", terug boven de deur, staat een vogel afgebeeld met een plantentak in de bek (afb. 4). Planten komen op alle schilderijen voor. In de trapkoker op de derde verdieping bevindt zich zelfs een schildering met enkel florale motieven.

Ik acht het niet onmogelijk dat onder de huidige verflagen nog meer schilderijen verborgen liggen. Immers de florale schildering op de derde verdieping is enkel zichtbaar daar waar de verf loskomt.

De kwaliteit van de schilderijen is niet bijster goed. De schilder maakte enkel gebruik van zwarte verf die hij op droog pleisterwerk aanbracht. Het zijn dus

schilderingen "al secco" en geen fresco's. De kleur is duidelijk dieper dan de gewoonte is bij een fresco. Bovendien zijn de afbeeldingen eenvoudig van opzet en duidelijk door een tweedrangskunstenaar gemaakt. De schilderijen zijn stroef en de afgebeelde onderwerpen zijn niet natuurgetrouw. Er zijn planten, maar welke? Er is een vogel, maar welke? Er is een leeuw, maar buiten proportie. Dat zal duidelijk problemen opleveren bij de identificatie en symbolische duiding van de afbeeldingen.

2.2. *Sculpturen in de gevel*

De gevel aan de Abrahamstraat bevat twee prachtige sculpturen. In tegenstelling tot de schilderijen zijn ze dus voor iedereen zichtbaar.

Boven de dubbele poort bevindt zich een fraaie afbeelding van de "Arma Christi" of de lijdenstuigen van Christus: het kruis, de speer en de hysopstengel. (afb. 5)

Links hiervan hangt de herdenkings-

De kauw in de "Salle de vente"

De "Arma Christi" boven de toegangsdeur

De stichtingsplaat van Bisschop Triest

plaat van Bisschop Triest. Deze plaat herinnert aan de stichting van de gratis pandlening door de Bisschop. Op de plaat staat de tekst: "HIER LEENT MEN DEN AERMEN OOCK SONDER INTEREST" vergezeld van een wapenschild, een bisschopshoed, 2 hoorns des overvloeds en enkele cherubijntjes (afb. 6).

3. ... of een verhaal achter het beeld ?

Waarom word je geboeid door kunstobjecten zonder een overdreven grote esthetische waarde? Waarom trekken ze je aandacht? In het geval van de werken waarover hier sprake is moet het hun plaatsing zijn. Ze zijn immers te prominent aanwezig om "zomaar" decoratie te zijn. Hun betekenis moet onlosmakelijk verbonden zijn met het gebouw.

3.1. Beschilderde interieurs

3.1.1. De Gentse leeuw

Laat ons beginnen met de schildering van de leeuw. De leeuw is duidelijk het zinnebeeld voor Gent. Het oudste bekende zegel waar Gent de leeuw in

het wapen draagt dateert van al 1276. De omringende figuren (de "Maagd van Gent", arenden, vrouwenfiguren,...) wisselen meermaals maar de witte leeuw op een zwart decor blijft een constante⁴. Over de leeuw bestaat dus geen twijfel.

3.1.2. De wapens van Christus

De "Arma Christi" prijken zoals reeds gezegd op de vlag in de poten van de leeuw. Daarnaast prijken ze ook, deze maal in de vorm van een sculptuur, boven de toegangspoort van de Berg. De lijdensstuigen van Christus werden door Cobergher blijkbaar uitgeroepen tot het officiële uithangbord van de BvB. Oude prenten en foto's van verschillende Bergen tonen allen de "Arma Christi" die prijken op de gevels van de gebouwen. Op vele plaatsen zijn ze nu verdwenen. Een medaille geslagen ter ere van de opening van de Kortrijkse Berg en een publicatie van Cobergher uit 1619 en de zegelmatrijzen van de "BvB's" dragen dezelfde "Arma Christi"⁵. Het is onbetwistbaar dat de "Wapens van Christus" de officiële

tekens van Cobergher's pandhuizen waren.

Maar waarom verkoos Cobergher deze iconografie? De verklaring ligt in de naam "Berg van Barmhartigheid". Cobergher maakte van deze titel een woordspel. Met "Berg" verwees hij zowel naar de functie van het gebouw als een berg-plaats als naar Christus' barmhartigheid die enorm groot is, Hij is een Berg van Barmhartigheid! De term "Barmhartigheid" verwijst natuurlijk onmiddellijk naar de "Zeven werken van Barmhartigheid" zoals ze in de bijbel staan⁶. Door de geldlening konden de hongerigen zich voeden, de dorstigen zich laven, de naakten zich kleden en de doden begraven worden. Reeds de term "BvB" heeft dus een dubbele betekenis: De berg-plaats als een oord van hulpverlening, waar men barmhartigheid onderfond en Christus als opperste Barmhartigheid. Beide verklaringen vinden we duidelijk "vertaald" binnen de door Cobergher gebruikte iconografie.

De berg met daarop het kruis, een speer en de hysopstengel met spons spreken voor zichzelf. Het Hebreeuwse Golgota of Schedel-berg⁷ wordt via een woordspeling overgebracht op de Berg als opslagplaats van goederen. Het kruis, de speer en de hysopstengel wijzen op het lijden en sterven van Christus⁸. Christus die voor de mensheid is gestorven, omwille van hun zonden⁹, uit Barmhartigheid. De voorstelling kan bijgevolg letterlijk worden gelezen: Berg (Golgota) van Barmhartigheid (Christus) of in het Latijn Mons Pietatis.

Zowel Christus als de "Berg" zijn dus afgebeeld binnen het ene beeld.

De leeuw in combinatie met het vaandel en de "Arma Christi" kunnen we interpreteren als de stad Gent die de Barmhartigheid steunt, haar hoog in het vaandel draagt.

3.1.3. De kauw

Verplaatsen we onze aandacht nu naar de "Salle de vente" waar zich de schildering bevindt van een vogel met een tak in de bek. Cesare Ripa¹⁰ beschrijft in zijn 17de-eeuwse "*Iconologia*" de traditionele afbeelding van de Barmhartigheid. Hij spreekt van: "een witte poeselige vrouwe, ... met een olijftak om 't hoofd, ..., ter syde sal een kauw of een kraeken staen."

Op de schildering in de verkoopzaal vinden we een vogel terug. Die kunnen we binnen het kader van het gebouw zonder veel twijfel identificeren als een kauw of een kraai. Welke van de twee het is, kan door de schildering niet uitgemaakt worden. Het is dus een verzinnebeelding van de Barmhartigheid.

Maar van de combinatie met een tak in de bek is geen sprake. Misschien is het slechts toeval maar de afbeelding doet me ook denken aan "De Zondvloed" zoals ze beschreven staat in het boek Genesis¹¹. Een duif die door Noach losgelaten werd bracht een olijfblad mee. Met het blad brengt de duif het bericht dat de zondvloed ten einde is en de redding nabij. Opvallend is dat Cesare Ripa in het bovenvermelde citaat de Barmhartigheid een krans van olijfbladeren geeft. Er is dus wel degelijk een

band tussen De Zondvloed en de Barmhartigheid mogelijk. Tijdens de Zondvloed toonde God zijn Barmhartigheid aan de mensheid door Noach en zijn gezin te redden. Zoals God Noach redde, zo redt nu de BvB de armen van Gent.

Terug wordt de link gelegd tussen religie en de aardse instellingen. Vreemd genoeg valt op te merken dat de florale motieven zeker geen olijftakken voorstellen! Wat stellen ze dan wel voor?

3.1.4. Planten en Bloemen

De planten zijn op alle drie de schilderijen gelijkaardig. Twee keer worden ze gecombineerd met een dier dat betekenis draagt. Waarom zouden de planten dan geen extra betekenis hebben? De oplossing is echter moeilijker dan verwacht. De schilderijen werden gemaakt door een tweederangskunstenaar. Dat zorgt ervoor dat zich in elke schildering dezelfde problemen voordoen. De voorstelling is steeds onjuist, summier en oppervlakkig weergegeven. Dat is ongewoon daar hun gebruik duidelijk allegorisch is bedoeld. De planten bestaan uit stengels met bladeren, daaruit ontspruiten kelkachtige bloemen en bessen. We staan dus voor een dubbel probleem:

- 1) in de afbeeldingen zijn de drie stadia van de plant samen afgebeeld wat onmogelijk is in de natuur.
- 2) juist door de drie stadia blijkt het onmogelijk om de plant te benoemen. Geen enkele plant combineert de bladeren, bloemen en vruchten.

Indien het een voor die periode dure plant is zoals een tulp of een lelie, dan is het niet verwonderlijk dat de schilder de planten onjuist afbeeldde. Wellicht had hij ze nooit in realiteit gezien en moest hij zich behelpen met al dan niet precieze afbeeldingen. Zelfs de grootmeester van het bloemengenre, de Fluwelen Brueghel (Jan I)¹², geeft toe dat het moeilijk was bloemen te vinden om te bestuderen.

De algemene symboliek die verbonden wordt met bloemen is die van de vanitas¹³ of het "memento mori" (gedenkt uw dood). Het snelle verwelken van de bloem of plant staat voor de vergankelijkheid van het schone, het uiterlijke, de "ijdelheid der ijdelheden". De vanitas wordt versterkt door de verschillende stadia van de planten. Het is onmogelijk dat zowel de bladeren als de bloemen en de vruchten gelijktijdig op één stengel aanwezig zijn. De drie stadia van de plant wijzen dus op het voortschrijden van de tijd, het leven en het uiterlijke dat op het einde onbelangrijk is. Elkeen is gelijk in de dood. Het is niet onmogelijk dat de zaden verwijzen naar het leven dat begint na de dood.

De algemene bloemensymboliek, gecombineerd met de symboliek van de Barmhartigheid, zoals die blijkt uit de "Arma Christi" en de kauw, kan dus wijzen naar het geld (dat men krijgt in de Berg) dat niet meer is dan wereldse oppervlakkigheid. Naast de Barmhartigheid wordt er dus een waarschuwend vingertje opgestoken. De ontlener moest nog terugbetalen en mocht het geld bijgevolg niet langs ramen en deuren bui-

tengooien. Verkwisting aan luxe goederen was uit den boze! Men poogde misbruik te voorkomen en wou enkel de armen, die uit echte nood leenden, helpen.

We kunnen ook de florale motieven pogen te relateren aan concrete planten. De hier afgebeelde bloemen doen ons zowel denken aan de klokjesfamilie als aan de leliëfamilie¹⁴. Uit de klokjesfamilie is het grasklokje het meest gelijkend. De leliëfamilie biedt de lelie, de tulp en de Salomonszegel als mogelijke kandidaten voor de afbeelding.

Voor het grasklokje heb ik nergens een symbolische verklaring kunnen vinden. Bijgevolg sluit het aan bij de algemene florale symboliek. De lelie staat algemeen bekend als het symbool van zuiverheid¹⁵. In de christelijke wereld is ze het symbool van de maagdelijkheid van Maria¹⁶. De symboliek van zuiverheid en reinheid past niet bij de situatie van de BvB. De betekenis (en plant) sluit ik dan ook uit.

Een derde mogelijke kandidaat is de tulp. De bloem waar Nederland nu zo bekend voor is, dankt zijn verspreiding echter aan de Vlaming Ogier Ghislain de Busbecq. Hij verbleef als gezant van de Habsburgse keizer Ferdinand I aan het Ottomaanse hof. Aan zijn goede vriend en botanicus aan het Habsburgse hof Carolus Clusius zou hij enkele bollen bezorgd hebben. Hoe de tulp in Nederland verzeild geraakte is onduidelijk. Er worden twee versies verteld. In de eerste wordt verteld dat de tulp door patriciërs, die voor de Spanjaarden uit Antwerpen gevlucht waren, zou meege-

nomen zijn naar het huidige Nederland¹⁷. Een andere versie gunt ons Vlamingen de grote eer niet¹⁸. Hier moest Clusius het hof verlaten omwille van zijn geloof. Hij nam enkele tulpebollen met zich mee. Hij kreeg een betrekking aan de universiteit van Leiden waar hij de bollen plantte in het najaar van 1593. Hij scheen er toen reeds zeer zuinig op te zijn. Welke versie men ook volgt, steeds is het duidelijk dat de tulpebol op het einde van de 16de eeuw zeldzaam en enorm duur was. De bloem werd enkel gekweekt aan adellijke hoven en in tuinen van rijke patriciërs.

In een milieu van recessie, oorlog en sociale problemen is het kopen van een dergelijke dure bloem dan ook niets anders dan verspilling. Die verspilling wordt bewezen met de windhandel in tulpen die vooral in de Noordelijke Nederlanden plaats had. De tulpengekte ontstond in Frankrijk en verspreidde zich via Vlaanderen naar Nederland¹⁹ waar ze haar hoogtepunt bereikte in 1634-1637, de periode van de Tulpomanie. In februari 1637 stortte de handel in elkaar, velen ruïneerden zich. In de kunst verschijnen er dan ook meerdere prenten en schilderijen waarin de windhandel belachelijk gemaakt wordt. De tulp staat dus in de zeventiende eeuw voor verkwisting en verspilzucht. Binnen het kader van de BvB past de symboliek wonderwel. In elke afbeelding wordt de Barmhartigheid naast de verkwisting geplaatst. Er wordt gewaarschuwd dat de Barmhartigheid niet gebruikt mag worden om een verkwis-

tend gedrag te ontplooiën. De lener wordt verwittigd voor de gevolgen van verspilling en misbruik. Opnieuw gaan hulp en berisping hand in hand.

Een vierde mogelijke plant is de Salomonsspensing. Wellicht gaat het hier om de wijsheid van Salomon die via de naam van de plant wordt opgeroepen. Salomon, de derde koning van Israël, zou door God gezegend zijn met een uitzonderlijke wijsheid en kennis²⁰. De wijsheid vindt zijn hoogtepunt in Salomon's wijze rechtspraak in een zaak waarbij twee vrouwen één kind opeisten²¹. Bovendien getuigt de koningin van Seba bij haar bezoek aan Salomon nadat hij al haar vragen beantwoordde: "Het is dus waar wat ik in mijn land gehoord heb over uw wijsheid en uw ondernemingen. Ik kon het niet geloven, totdat ik hier kwam en het met eigen ogen zag"²². De mythische wijsheid is voor de lener in de BvB terug een vingerwijzing. Men maant de lener aan verstandig om te springen met geld. De wijsheid van Salomon moet de arme lener aanmanen wijs te leven, zonder verkwisting en zuinig, om zo te kunnen leven zonder hulp van de Berg.

Welke symbolische betekenis we ook aan de florale motieven geven, steeds betekenen ze in de combinaties zoals we ze vinden in de Gentse BvB een aanmaning aan de lener om zowel verdiend als geleend geld niet te verkwisten, om wijs met geld om te springen, om te gedenken dat geld een werelds goed is dat niet gebruikt mag worden voor de "ijdelheid der ijdelheden".

3.2. Sculpturen in de gevel

Een laatste vorm van interessante symboliek is de herdenkingsplaat van bisschop A. Triest die de gratis lening mogelijk maakte. Ter zijner nagedachtenis werd na zijn dood de plaat aangebracht. De symboliek, die de cartouche voor de Gratisbank vergezelt, is een mengeling van klassieke, christelijke en wereldlijke oorsprong.

3.2.1. Het wapenschild

Boven de centrale tekstplaat vinden we een wapenschild met twee jachthoorns en een rennende hond met erboven de bisschopshoed.

Het wapenschild is met zekerheid aan bisschop Triest toe te schrijven²³. We vinden hetzelfde wapenschild meermaals terug op kunstwerken die in opdracht van de bisschop werden gemaakt: de belangrijkste zijn te zien in de Sint-Baafskathedraal te Gent. Daar bevindt zich het portret van de bisschop en zijn graf, ze dragen zowel zijn naam, wapenschild als zijn spreuk "Confidenter" (Met vertrouwen). Er zijn ook meerdere gravures bekend waarop de bisschop afgebeeld staat. Een groot aantal bevinden zich in het Prentenkabinet van de Universiteit Gent. De officiële beschrijving van het wapen van de familie Triest²⁴ bevestigt de toewijzing. Ze luidt: "in zwart twee zilveren gesnoerde, gemande en beslagen gouden jachthoorns in 't schildhoofd, en een springende zilveren hazewind met goud omboord en geringde rooden halsband aan de schildpunt".

Op het gebouw zien we boven het wapenschild de bisschopshoed die ook in de andere werken, in opdracht van de bisschop gemaakt, voorkomt. In de schilderkunst is de hoed groen van kleur²⁵. De vorm van bisschopshoed²⁶ komt pas voor sinds het midden van de 17de eeuw. Toen namen de bisschoppen de hoed over van de kardinalen. Het enige verschil is dat de bisschopshoed slechts 6 kwasten had in plaats van 15 voor de kardinaalshoed. Het ogenblik waarop de herdenkingsplaat werd geplaatst klopt dus met de aanwezige symboliek. De kennis van de bisschopshoed en het wapenschild laten samen met het archiefonderzoek toe de herdenkingsplaat toe te schrijven aan Antoon Triest.

3.2.2. De Hoorn des Overvloeds

Links en rechts van de tekstplaat bevinden zich twee hoornen des overvloeds. De hoornen des overvloeds zijn in oorsprong klassiek mythologische motieven. Het ontstaan wordt verklaard door Ovidius. Zijn "*Methamorphosen*" verhalen hoe Acheloüs, die steeds in allerlei dieren verandert, worstelt met Hercules. Hercules weet een van de hoorns van Acheloüs af te breken: de Hoorn des Overvloeds²⁷. Het is merkwaardig vast te stellen dat Ovidius in zijn "*Fasti*" het verhaal vertelt van de geit Amalthea en Zeus (Jupiter). Toen Zeus Amalthea's hoorn brak, gaf ze hem gevuld met vruchten aan Zeus²⁸. Welke legende we ook nemen, de symbolische betekenis blijft: het schenken in overvloed.

Naargelang de situatie waarin de Hoorn des Overvloeds verschijnt verplaatsen de verschillende auteurs de accenten²⁹. De afbeelding van de hoornen des overvloeds, gevuld met munten, naast een plaat met de aankondiging van de Gratisbank aan de gevel van een BvB laat ons toe de volgende uitleg te geven: er wordt gewezen op de milde schenker bisschop Triest die aan de armen een "hoorn des overvloeds" schenkt: de Gratisbank.

We mogen hier zeker niet de verklaring van Berlewi, de Goddelijke Overvloed, uitsluiten. Hoewel de nadruk duidelijk op de Gratisbank en bisschop Triest ligt is het Goddelijke, de schenking in overvloed van Goddelijke gaven, te verwachten bij een bisschop.

4. Verhalen in beelden!

Het is opvallend hoe uit deze onbekende werken, die op het eerste oog oninteressant zijn zich een heel verhaal ontwikkelt. Het uithangbord met de "Arma Christi" of de "BvB" die gedragen wordt door de Stad Gent. De "Berg" is duidelijk een redding voor de noodlijdende bevolking. Christus' Barmhartigheid, geholpen door de gulle hand van bisschop Triest is er voor de mens. Maar steeds is er ook het opgestoken vingertje dat de ontlener aanmaant voorzichtig te zijn en het geld zuinig te beheren en niet te verwisten.

De rijkheid aan verhalen, hun associaties, hun betekenis lossen de vraag op

naar het waarom van de afbeeldingen. Ze geven ons een unieke blik op het denken van de vroege 17de eeuw. Maar naast een oplossing roepen ze naar veel meer vragen op. In de eerste plaats: zijn er nog meer schilderijen, verborgen onder de verf die ons een nog vollediger blik op de Berg van Barmhartigheid kunnen geven? Wie maakte de schilderijen en wanneer? Hoe reageerde de 17de-eeuwse Gentenaar op hun aanwezigheid en hadden ze het juiste effect? Deze vragen zijn vooralsnog niet beantwoord. Sommige kunnen in de toekomst met een beetje geluk opgelost worden, voor andere zal een intuïtief aanvoelen het enige zijn dat overblijft. Maar ondanks deze open vragen krijg je het gevoel deze oude vriend toch weer iets beter te kennen.

NOTEN

1. Berg van Barmhartigheid zal verder steeds afgekort worden als BvB.
2. Voor de geschiedenis van de BvB verwijs ik graag naar: STEELS (M.). *De Berg van Barmhartigheid te Gent. Ghentsche Tydingen*, III, 1974, nrs. 2-4; SOETAERT (P.). *De Bergen van Barmhartigheid in de Spaanse, de Oostenrijkse en de Franse Nederlanden (1618-1795)* (Historische uitgaven, 67). Brussel, Gemeentekrediet, 1986.
3. CLOET (M.). *Het bisdom Gent (1559-1991) vier eeuwen geschiedenis*. Gent, s.n., 1991, p. 72-73.
4. DE ZUTTER (J.). *Het wapen van Gent, Gent: Stadsbestuur van Gent*. Gent, 1990.
5. Afbeeldingen van deze "Arma Christi" zijn te vinden in: COBERGHER (W.). *Cort verhael van de oprechtinghe, ordre ende beleyt van de Berghen van Bermhertigheyt in de landen van herwaerts over, onder de generale superintendentie van Wenceslaus Cobergher*. Brussel, s.n., 1619; Duerloo (L.) en Thomas (W.). *Albrecht en Isabella 1598-1621*. Turnhout, Brepols 1998, p. 143-144, catalogusnummers 191-195 (zegelmatrijzen van verschillende Bergen van Barmhartigheid).
6. Mattheus-evangelie, 25; 35-36, In: *De Bijbel uit de grondtekst vertaald* (Willebrord vertaling). Boxtel, Katholieke Bijbelstichting, 1985, p. 1311.
7. Johannes-evangelie, 19; 17, In: *De Bijbel...*, p. 1410.
8. Johannes-evangelie, 19; 18, In: *De Bijbel...*, p. 1410.
9. Galileeërs, 1; 3-4, In: *De Bijbel...*, p. 1497; Hebreëen, 2; 17, In: *De Bijbel...*, p. 1537. Lucas 6; 36, In: *De Bijbel...*, p. 1353, Mattheus, 9; 13, In: *De Bijbel...*, p. 1289.
10. RIPA (C.). *Iconologia of uytbeeldingen der verstands van Cesare Ripa van Perugien, Ridder van SS Mauritius en Lazzaro*. Amsterdam, Dirck Pieterszoon pers, 1644.
11. Genesis, 8; 10-11, In: *De Bijbel...*, p. 15.
12. In de briefwisseling tussen Brueghel en zijn secretaris zou hij geschreven hebben: "Irissen, rozen, tulpen heb ik met moeite ondekt, omdat ze een te grote waarde hebben om in huis te hebben." (*Gemengd boeket: zes tentoonstellingen rond bloemen*. Gent, MIAT, 1985, p. 194).
13. *Die Sprache der Bilder Realität und Bedeutung in der niederländischen Malerei des 17 Jahrhunderts*. Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum Braunschweig, 1978, p. 42.
14. MENNEMA (J.). *Geïllustreerde Flora van Nederland, België en Luxemburg*. Antwerpen, Den Gulden Engel, 1994.
15. HALLE (J.). *Illustrated Dictionary of symbols in Eastern and Western Art*. London, John Murray, 1994.
16. HALLE (J.). *Op. cit.*, p. 203.
17. *Bloem en Tuin in de Vlaamse Kunst* (Museum voor Schone Kunsten). Brussel, Éditions de la connaissance NV, z.d., p. 23.

18. DE HAAS (J.). 400 jaar tulpengekte. *EOS*, XI, 1994, 11, p. 76.
19. COODY. *The Culture of Flowers*. Cambridge, Cambridge University, 1993, p. 188-189.
20. 1 Kon. 3; 9-12, In: *De Bijbel...*, p. 350.
21. 1 Kon. 3; 16-28, In: *De Bijbel...*, p. 350.
22. 1 Kon. 10; 6-7, In: *De Bijbel...*, p. 360.
23. Op het wapenschild met zijn kleuren, en herkomst wordt dieper ingegaan in de publicatie: COOLS (H.). Antoon Triest 5e bisschop van Gent - 7e bisschop van Brugge Beveren 1577 - Gent 1657. *Het land van Beveren* (extra uitgave), XX, 1977, p. 18. Over de cartouche in het bijzonder is sprake in een afspraak tussen de erfgenamen van Antonius Triest en de executoren van zijn testament (RIJKSARCHIEF GENT. *Bisdome St. Baafs*, B5096/9).
24. MATTHIJS (R.). *Iconografie van Bisschop Triest*. Aalst, G. Hecq, 1939, p. 22 en 42.
25. VAN VOLBORTH (C.A.). *Heraldiek*. Amsterdam, Dieren/De Bataafsche Leeuw, 1985, p. 203.
26. PAMA (C.). *Rietstaps Handboek der Heraldiek*. Leiden, E.J. Brill, 1987, p. 258-259.
27. Ovidius (N.P.) en D'HANE-SCHELTE-MA (M.). *Methamorphosen*, Amsterdam, Atheneum -Polak en Van Genneep, 1993, p. 221-222.
28. NOORMANN (M.E.) en UITTERHOEVE (W.). *Van Achilles tot Zeus, Thema's uit de klassieke mythologie in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater*. Nijmegen, SUN, 1987, p. 250.
29. Kirschbaum spreekt van "de vruchtbaarheid der aarde" en de theologische "Deugd van de Hoop" (KIRSCHBAUM. *Algemeine ikonografie A - Ezechiël* (Lexicon der Christlichen Ikonografie). Rome/Freiburg/Basel/Wenen, Herder, 1968, p. 113). Hunger ziet de Horen als symbool van overvloed en welstand. Op die manier wordt hij verbonden met Irene, Pluto, Gaia, Tyche (HUNGER (M.). *Lexikon der Griechischen und Römischen mythologie, mit Hinweisen auf das Fortwirken antiker Stoffe und Motive in der bildenden Kunst, Literatur und Musik des Abendlandes bis zur Gegenwart*. Wenen, Verlag Brüder Hollinek, 1959, p. 28-29). Berlewi benadrukt de gratuite schenking van de goddelijke gaven (BERLEWI (M.). *Dictionnaire des symboles, Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*, CHE - G, Parijs, Seghers, 1973, p. 100.

ippa

Vriendelijk en efficiënt in bankzaken

Zetel Gent

Kortrijksesteenweg 39 - Tel. 09/244.40.04

DE VERERING VAN SINT-ADRIAAN TE GERAARDSBERGEN

Geert Van Bockstaele

Vooraleer de verering van de heilige Adriaan te behandelen geef ik een korte schets van zijn passio - van een vita is er geen sprake - en de vier translationes die zijn relieken tot de 12de eeuw hebben gekend. De folteringen die de H. Adriaan onderging zijn immers van belang voor de verklaring van zijn iconografie.

1. Historische situering

Noch het jaar noch de dag van de marteling van de H. Adriaan zijn met zekerheid gekend. Algemeen situeert men die heilige op het einde van de derde - begin van de vierde eeuw. Het is een periode tijdens de regering van keizer Diocletianus, meer bepaald tussen 301 en 311. In het jaar 303 greep een van de laatste en bloedigste vervolgingen van de christenen plaats. Kort nadien liet keizer Constantijn (306-337) de vrijheid van de christelijke godsdienst afkondigen. De heilige Adriaan, die te Nicomedië (nu Izmit) officier was in het keizerlijk leger, zou het slachtoffer zijn van de vervolging. Zijn sterfdatum plaatst men in 304.

Het keizerlijk leger telde in die tijd veel christenen. Vooral de mederegent, Galerius Valerius Maximianus, vreesde dat hun ideeën de militaire discipline zou verzwakken en de bevelvoering bemoeilijken. Onder druk van die Galerius vaardigde keizer Diocletianus, in 303 en later, vier edicten tegen de christenen uit. Hierdoor werd de christelijke godsdienst verboden, kerken verwoest, liturgische boeken verbrand en werden folteringen voorzien voor zij die

het geloof trouw bleven. Opvallend is dat de heilige Adriaan door de historici van die periode niet vermeld wordt. Zijn passio duikt voor het eerst in Griekse handschriften van de 5de eeuw op. Latijnse kopieën verschenen er slechts in de 8e en 9de eeuw.

2. Passio

Adriaan had als officier de leiding van een groep soldaten die de gevangenen moesten bewaken en ze vergezellen naar de martelplaats. Toen hij zelf zag hoe heldhaftig de christenen zich bij de marteling gedroegen vroeg hij hen wat hun motief was en na hun antwoord sloot hij zich bij hen aan. Zijn vrouw, Nathalie, die in het geheim christen was geworden, werd door een soldaat van de bekering van haar man ingelicht. Dadelijk trok zij naar de gevangenis om haar vreugde voor de bekering mee te delen en haar echtgenoot, Adriaan, tijdens de martelingen aan te moedigen, bevreesd als zij was dat hij zijn bekering zou herroepen. Wanneer Galerius Valerius een edict uitvaardigde dat vrouwen niet meer in de gevangenis mochten binnenkomen, verkleetde zij zich als man en kon zo haar taak verder zetten.

Omdat hij officier van het leger was, werd Adriaan nog meer dan de andere gemarteld. Eerst werd hij met zware stokslagen bewerkt. Nadien verbrijzelde men zijn benen. De beul hakte ook de voorarm af. Kort nadien gaf Adriaan de geest. Zijn vrouw Nathalie ontfutselde de voorarm aan de soldaten en verborg hem onder haar kleed. Vandaar de

Schilderij met de heilige Adriaan, Ieper, St.-Pieterskerk, rechterluik (18de eeuw). De heilige wordt als Romeins soldaat afgebeeld met het zwaard, het aambeeld en de leeuw. (C KIK, Brussel).

afbeelding van de voorarm die te zien is in het reliekschrijn.

3. Translationes

Er zijn vier translationes van de relieken van de heilige Adriaan bekend. Het dode lichaam werd door zijn vrouw Nathalie naar Constantinopel overgebracht en er begraven. Eind 6de begin 7de eeuw werden de relieken naar Rome overgebracht. Nadien zouden ze naar Spanje of Portugal zijn gevoerd; daar is heel wat discussie over. De vierde translatie is de overbrenging van de relieken vanuit Rome naar Roucourt nabij Peruwelz (Henegouwen) en vandaar naar Geraardsbergen. Volgens de 17de-eeuwse historici geschiedde de translatie in 1100. Ik betwijfel dit omdat er slechts in 1174 voor de eerste keer sprake is van de Sint-Adriaansabdij en niet meer Sint-Pietersabdij.

Alle kerkhistorici zijn ervan overtuigd dat sindsdien de grootste van de Europese Adriaansvereringen zich te Geraardsbergen bevond zodat men tijdens de 15de en 16de eeuw in het buitenland niet meer sprak van Geraardsbergen maar van Adrianopolis, dit is stad van Adriaan, of ook nog 'wij gaan *ad sanctum Adrianum in Flandria*'.

4. Verering

De Geraardsbergse abdij kende drie dagen of drie perioden van viering: op 3 maart met de elevatio van de heilige; 27 mei met de adventus of translatio van de relieken in de stad en abdij en 8 september met de passio.

4 maart

De kerkelijke of althans de abdijkalender had voor die dag een eigen liturgie. Andere plechtigheden zijn voor die dag niet gekend. Wellicht kon dit ook niet omwille van de pas gestarte vasten. Alleen weten we dat de leerlingen van de abdijschool in de 18de eeuw gedichten schreven die aan één of ander facet

van de passio van de heilige Adriaan waren gewijd om ze dan die dag aan de abt aan te bieden en ze voor het publiek te presenteren.

27 mei

De grootste viering in Geraardsbergen had plaats in de periode van de 27e mei. Aangezien het feest van Sinksen dikwijls op die dag viel, heeft men vrij vlug, zeker al in de 14de eeuw, dit feest verlegd naar de woensdag na Sinksen.

Voor die feestdag had men in de abdij een eigen officie, eigen lezingen, proprium met antifonen en responsoria.

Die dag was er in de abdij een plechtige mis en tevens een processie, die door de stad trok en op de Oudenberg eindigde. Daar stond een altaar waar het schrijn werd opgezet. De plechtigheid werd er met een sermoen afgesloten, waarna men stoetsgewijs terug naar de abdij ging. De zondag daarop, op de Drievuldigheidsdag, hield men de grootste processie voor de heilige Adriaan. Zij hield halt aan de 'gebeitelde statiën' die bij de stadspoorten waren opgesteld. Algemeen wordt de processie in de stadsrekeningen als de 'Ommeganck' aangeduid. De eerste processie naar de Oudenberg is tot aan de afschaffing van de abij in 1796 behouden gebleven. De tweede, de eigenlijke ommegang, werd door Jozef II verboden omdat hij o.a. een werelds karakter kende en er nog weinig devote aspecten mee verbonden waren. Het moet nochtans voorheen een grootse gebeurtenis geweest zijn waar naast de geestelijkheid veel gelovigen en vooral al de Geraardsbergse gilden en

Reliekschrijn van de H. Adriaan met buste van de heilige, 1719, gedreven zilver, Geraardsbergs atelier: Het schrijn wordt in de St.-Bartholomeuskerk bewaard (C KIK, Brussel).

broederschappen mee opstapten en het reliekschrijn voorafgingen. Waren ondermeer aanwezig de leden van de Sint-Jorisgilde met hun witte harnessen, de boogschutters en de Sint-Sebastiaangilde. Uiteraard stapten ook de leden van de twee Broederschappen mee: die van de H. Adriaan en van de H. Nathalie samen met de Heilige Kerstgilde.

In 1722 werd de pastoor van de Sint-Bartholomeuskerk door zijn abt op het matje geroepen omdat de Broederschap van O.-L.-Vrouw ter Capellen niet in de processie was mee opgestapt. Meermaals werd die ommegang door vooraanstaande figuren bijgewoond en kregen ze bij die gelegenheid van de stad een presentwijn aangeboden, zoals de abt van Ninove (1392) of de hoogbaljuw van Aalst (1460).

8 of 9 september

Die dag kwamen er zeer veel bedevaarders naar de abdij. Merkwaardig is wel dat de leerlingen van het college van Aat, ook al was het normaal nog verlof, die dag hun grote bedevaart naar Geraardsbergen hielden. Zij zongen er de mis en boden op hun beurt lofgedichten aan de monniken aan. Die bedevaart ging terug op een tussenkomst van de heilige Adriaan die in het begin van de 17de eeuw de pest uit de stad wist te verdrijven. Uit dankbaarheid kwamen de studenten van het Jezuiëtencollege van Aat vanaf 1615 tot aan de Franse Revolutie elk jaar op bedevaart.

Diezelfde septemberdag kwamen ook de inwoners van Twee-Akeren op bede-

vaart en offerden er een kaars van 500 gram. Op de dag van de Passio van de heilige Adriaan lieten de Geraardsbergse studenten van het toenmalige stadscollege, dat onder de leiding stond van de bekende familie Heins, zich ook niet onbetuigd en voerden in 1590 een toneelstuk op waarvoor zij van de stad zes pond kregen.

Uiteraard bleef de bedevaart niet beperkt tot die drie feestdagen. Heel het jaar door, maar vooral in de zomer, was er een grote 'begankenis' van zowel gewone gelovigen als vooraanstaande vorsten uit vele landen van Europa. 16de-eeuwse bronnen maken melding van pelgrims uit Engeland, de Noordelijke Nederlanden, Denemarken, het Duitse Rijk, Lombardije, Zwitserland, Savoie en Italië. Kwamen eveneens op bedevaart: de Bourgondische hertogen, de vrouwen van de hertogen evenals de Franse koning, Lodewijk de XI. Hij kwam veelvuldig naar het bedevaartsoord opdat zijn enig zootje van de pest zou gered worden. De Franse koning en zijn echtgenote Charlotte de Savoie waren zeer royaal tegenover de abdij. Zij schonken niet alleen een zeer hoge som - meer dan 22.000 pond - aan de abdij maar lieten ook een mooi handschrift opmaken met de legende van de H. Adriaan. Dit handschrift werd met diverse miniaturen verlicht w.o. een cyclus van de passio en de translatio van de heilige Adriaan. Het handschrift bevindt zich nu in de Oostenrijkse Nationale Bibliotheek te Wenen.

Zoals reeds eerder vermeld ontving het stadsbestuur de personaliteiten met de nodige egards en bood hen op het stadhuis een presentwijn aan. Enkele voorbeelden: de abt van Ninove kreeg vier kannen wijn, de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen wijn voor een bedrag van drie pond, de zuster van Filips de Goede, die met de Franse dauphin was gehuwd, ontving wijn voor een bedrag van maar liefst 26 pond of een andere keer twaalf kannen wijn (zeven pond), en de vrouw van Filips de Goede kreeg wijn voor een bedrag van negen pond en een begeleiding van toortsen voor een bedrag van vier pond. Bedevaarders die van ver kwamen konden soms heel vroeg en in groot aantal aan de abdijkerk staan. Dat had abt Ruffault in zijn statuten van 1543 als volgt voorzien. *"En om in de zomertijd de pelgrims in de vroege ochtend en ervoor te dienen, zal men op de slaapzaal niet bellen opdat de monniken niet gewekt worden maar zal de schatbewaarder van de kerk of een medebroeder in zijn plaats een gelijkaardige sleutel, als hierboven vermeld, hebben om in de slaapzaal binnen te komen, en hen te roepen die de mis moet komen lezen. Als ze naar beneden zijn zal de slaapzaal terug gesloten worden. Eens de mis gelezen, zal iedereen terug naar de slaapzaal gaan en niet in de kerk blijven rondlopen op straf van berispt te worden met de sancties zoals die hoger vermeld staan"*.

Overigens moesten de monniken voor de leden van de in 1627 heropgerichte confrerie van de heilige Adriaan en

Nathalie elke dinsdag aan het altaar van de H. Adriaan een gezongen mis opdragen. Elke maand moesten zij dit doen voor het altaar van de H. Nathalie en tenslotte moesten zij elke dag na de completen de zang aanheffen van de heilige Adriaan *"O beate martyr Christi"*.

5. Waarom aanriep men de heilige Adriaan?

- In Geraardsbergen werd hij vooral aangeroepen tegen de pest. Hiervoor zijn er verscheidene verklaringen. Ofwel zou dit te maken hebben met het feit dat de wonden, die door de beulen aan Adriaan werden toegebracht, niet gingen etteren, wat werd toegeschreven aan Christus' wonderbare tussenkomst. Een andere verklaring zou te vinden zijn in de wonderbare genezing van heelwat pestlijders, nadat zij Adrianus' relieken in Roucourt hadden vereerd. Ten derde kan dit ook verwijzen naar een legende volgens dewelke een vleeschouwer, een zekere Diederik van Geraardsbergen, door de pest werd aangetast en weldra stierf nadat hij, bij het aanschouwen van Adrianus' relieken, nogal spottend had uitgeroepen dat hij een been van een mager rund rund verkoos boven deze beenderen. Wat er ook van zij, in Geraardsbergen werd de H. Adrianus, zeker tot de 17de eeuw, vooral aangeroepen tegen de pest.
- Uit vele bronnen blijkt dat pelgrims kwamen bidden om zich te behoeden voor een plotse dood.
- Op sommige plaatsen is hij tevens de

patroon van soldaten, ridders en cipiers.

- Dat hij elders de patroon is van smeden en vleeschouwers kan worden toegeschreven aan het aambeeld en de hamer, waarmee hij vaak werd uitgebeeld.

- In Dreischor (Zeeland) plaatsen zelfs leerlooiers zich onder zijn bescherming.

- Aangezien Adrianus als Gods gezant zijn echtgenote had ingelicht tijdens haar zeereis naar Constantinopel, is hij verder ook de beschermheilige der boden.

- In Normandië wordt hij verondersteld meningitis te genezen

- In Lamspringe en Walbeck, twee benedictinessenkloosters, riep men hem aan tegen kinderloze huwelijken.

- Soms wordt hij ook aangeropen door diegene, die een goed echtgenoot zoekt. Vandaar het gezegde: het klooster van Arjaan, waar twee paar schoenen onder 't bedde staan.

- En tenslotte is hij nog de beschermheilige van de stad Lissabon.

In een 16de-eeuws gebedenboek baden de monialen van Sint-Truiden voor de heilige Adriaan als volgt: *"Vanden heijlighen martelaere Sinte Adriaen, Weest ghegruet heijlighe martelaere sinte Adriaen een spiegel der heijlicheijt vrome in martilien, onverwinlijck in alle tormenten Verblijt u inden heere want ghij overleden sijt int hemelsche iherusalem Ick bidde u dat ghij mij behuet vander ewijgher doot aen ziele ende aen lichaeme Ende van haestigher sieckten ende onversienigher doot Ende*

*verleent mij in deser tijt alsoe langhe te leven dat ic met gode onsen heere Ihesum christum ende met u mach vercrijghen te besitten dat ewijge leven Amen"*²².

6. Enkele mirakels

De mirakels geven ons niet alleen een idee van de populariteit van de Geraardsbergse heilige maar nuanceren ook de motieven waarom men hem aanroept. Van elke eeuw zijn er mirakels genoteerd.

De oudste vermelding verwijst naar een mirakel in 1306. Een zekere Helena David uit Geraardsbergen was toen van een kind bevallen dat eerder een rond stuk vlees was zonder vorm en zonder enige menselijke trekken. De ouders trokken ermee naar de abdij en legden de vrucht op het altaar van de heilige Adriaan. Samen met de ouders smeekten veel inwoners van de stad om een tussenkomst van de heilige. En zie, na enkele uren nam de vrucht de vorm van een normaal menselijk wezen aan dat uiteindelijk 56 jaar zou worden en op haar beurt een kind zou baren dat honderd jaar is geworden en op 30 april 1423 overleed. Dit mirakel moet bij de gelovigen sterk aangeslagen hebben want in het reeds vermelde handschrift van Wenen is die scène van het misvormde kind als miniatuur opgenomen. Voor de periode 1510 - 1517 noteerde Philippus Hannoize, monnik van de Sint-Adriaansabdij, niet minder dan 34 mirakels die dankzij de tussenkomst van de heilige Adriaan waren geschied. Het is een uitvoerig verslag dat ons heel wat

details biedt zoals de naam van de zieken, de getuigen, de datum, de ziekte, de wijze van aanroeping en de manier van bedanking.

De meeste van de betrokken personen kwamen uit de Nederlanden (Berg-op-Zoom, Grimbergen, Gent, Brussel, Haaltert, Oostkamp) of uit Luxemburg, Londen, Valenciennes, Normandië, Brescia enz.

Dikwijls ging het om personen die de dood nabij waren, soms had men de pest, een ander persoon was al zes weken zijn stem kwijt, een kind lag drie uur in de Schelde, een ander kind was verdwenen, een soldaat was ernstig ziek, een man was van een ladder gevallen. In Londen had een vrouw van 40 jaar een beentje ingeslikt dat in de slokdarm bleef steken, zij zag reeds paars en was de dood nabij. Zij kon nog knielen en de naam van de heilige Adriaan aanroepen. Plots braakte zij het beentje uit en als dank ging ze op bedevaart naar Geraardsbergen. Daar schonk zij het beentje als een bewijs van de genezing aan de abdij.

In de meeste van de 34 gevallen had men in de uiterste nood de heilige Adriaan aangeroepen of had men de naam van Adriaan in het oor van de zieken geroepen. Plotseling genazen zij en de eerste woorden die ze terug uitspraken waren die van de heilige Adriaan.

Uit dank trok de genezene met zijn huisleden en meestal met vele dorpingen en blootvoets naar de abdij. Daar offerden zij kaarsen of schonken een hart van zilver of uitzonderlijk van goud.

Een gelijkaardige reeks van mirakels is eveneens bewaard voor de periode van 1592 tot 1666.

7. Waarom ging men op bedevaart?

Uit het relaas van de mirakels blijkt duidelijk dat men op pelgrimstocht ging voor een bekomen genezing. Dat was niet de enige reden. De meesten trokken op bedevaart bij wijze van preventie om zich te behoeden van de pest of de plotse dood. Een groot aantal pelgrims was door de rechtbank ook gedwongen naar de bedevaartplaats van de heilige Adriaan te gaan. Zo is gebleken dat in de periode 1464 - 1550 rechtbanken van 23 steden uit de Nederlanden bedevaart als boettocht of als zoenoffer oplegden. Aldus werd de abdij in het kader van de opgelegde bedevaarten, op Halle na, het drukst bezochte bedevaartsoord in het huidige België. Een paar voorbeelden.

In de kerkelijke rechtbank, de zogenoemde officialiteit, veroordeelde de deken van Ronse in 1571 Petrus De Wolf uit Bulsbeke wegens overspel tot twee bedevaarten, waarvan één naar St.-Adriaan. Eenzelfde veroordeling liep een burger uit Ename op. Gelijkaardige veroordelingen kende men in het aartsbisdom Mechelen ook in de jaren 1608-1617.

Te Brugge werden in 1499 twee timmerlieden veroordeeld omdat zij in het ambachtshuis hevig hadden geruzied. Hiervoor moesten zij van de gildedeken niet minder dan drie pelgrimstochten ondernemen: naar Geraardsbergen, Keulen en Wilsnack (tussen Hamburg en Berlijn). De ene weigerde de uitspraak en bij een volgend vonnis werd zijn straf verzwwaard: binnen de 14 dagen moest hij naar St.-Adriaan, een maand later naar Keulen en nog later naar Wilsnack.

Men moest niet altijd zelf op bedevaart gaan. Men kon ook iemand betalen die in zijn plaats op bedevaart ging, of het ook in zijn testament laten opnemen of het postuum laten uitvoeren wanneer nl. de overledene het mondeling had beloofd en de bedevaart niet meer kon uitvoeren. Zo had kapelaan Jan François voor een Kortrijkse kanunnik vier bedevaarten ondernomen; één ervan was naar St.-Adriaan te Geraardsbergen (1547).

8. De bedevaartsinsignes

Zoals ook vandaag wensten pelgrims vroeger een aandenken van hun bedevaart om naar huis mee te nemen. Zo ontstond vanaf de 12de eeuw het fenomeen van de draagtekens of insignes. In Geraardsbergen stond de afbeelding van de H. Adriaan symbool voor de bedevaartplaats. Zo'n insigne is een opengewerkte reliëfvorm die meestal een legering is van tin en lood. Soms van zilver of zelfs van goud. Amateur-archeoloog Etienne Borremans heeft enkele jaren geleden gietvormen van tin-loodinsignes tijdens opgravingen in de Steenstraat te Geraardsbergen opgedolven. Onvermijdelijk werden zo'n insignes ook buiten de bedevaartplaats verhandeld.

Het pelgrimsteken verleende de eigenaar in de eerste plaats een zekere bescherming op bedevaart. Herkenbare reizende pelgrims golden als onaantastbaar.

Bovendien betekende het voor de middeleeuwer meer dan een reissouvenir, meer dan een sieraad. Het was ook kwaadwerend en gelukbrengend. De pelgrim was ervan overtuigd dat de

krachten van de relieken in deze afbeelding werkzaam en levendig waren. Het insigne diende ook voor allerlei bijgelovige en volksgeneeskundige praktijken. Men plaatste het boven een deur, in de stal of op de akker met als bedoeling magische krachten uit te stralen en het kwaad af te weren. Soms bracht men de insignes ook op de kerkklokken aan zodat men de demonen of het onweer kon afweren. Zeer rijke burgers of vorsten naaiden insignes in hun mooi geïllustreerd getijdenboek of lieten het erin schilderen

Het oudst bekende Geraardsbergs insigne dateert van ca 1400 en het meeste recente van ca 1525. Bekend zijn de 137 stuks die op één plaats in Zeeland teruggevonden zijn. Dergelijke insignes zijn in heel West-Europa verspreid. De grootste collectie bevindt zich in Rotterdam, waar er niet minder dan 199 stuks zijn. Insignes vindt men op klokken op drie plaatsen in Duitsland, in handschriften geschilderd in zeven bibliotheken, in handschriften genaaid in drie bibliotheken en tenslotte vinden we ook een insigne op een schilderij van een Vlaams meester, dat in Frankfurt bewaard wordt.

Voor het ogenblik is er in Geraardsbergen geen enkel bewijs van aanroeping tot de H. Adriaan. Het reliekschrijn staat samen met dat van de H. Bartholomeus en de H. Marcoen in een zijkapel van de hoofdkerk. Er is op de feestdag van de H. Adriaan geen enkel liturgische viering noch zegening met de reliek. Het blijkt een afgesloten periode te zijn, die werd ingezet met de Franse Revolutie. Dan immers werd de abdij gesloten, openbaar verkocht en de kerk volledig

gesloopt. Wel signaleerde mij Albert Schrever uit Geraardsbergen het bestaan van een Sint-Adriaansomweggang op zondag 1 juni 1890, dit is de zondag na de 27e mei, feest van de aankomst van de relieken in Geraardsbergen. Die omweggang ging, zij het wel in mineur, nog tot ca 1950 uit en volgde een zeer grote route die tot Twee-Akeren ging. Anderzijds was de Broederschap van Sint-Adriaan te Geraardsbergen tot in 1975 actief. Daarna is ook die restant uit het Geraardsbergse religieuze leven verdwenen. Onlangs deelde men mij mee dat de verering van de H. Adriaan, in tegenstelling tot Geraardsbergen, te Roucourt nog steeds bloeiend is. Men viert er de passio van de heilige in de octaaf die begint op de zondag na de 8e september en die op zondag (20 september) met een plechtige mis en processie wordt afgesloten.

9. Besluit

De Sint-Adriaansverering te Geraardsbergen heeft in de periode van de 12de tot de 18e eeuw een belangrijke rol gespeeld in zowel het godsdienstig als het economisch, sociaal en cultureel leven van de stad. Zij was door zeer veel vezels met de Geraardsbergse maatschappij verbonden. Zij was niet alleen van fundamenteel belang voor de abdij maar tevens voor het stadsbestuur en zijn bevolking. Pelgrims baden er niet alleen, zij moesten er ook eten en drinken, kochten er insignes, overnachtten er en trokken op hun beurt de handel aan. Het was voor kerk en stad een goede zaak. De laïcisatie heeft zich ook op dit gebied met de Franse Revolutie doorgezet. Wat eens Adrianopolis werd

genoemd of kortweg 'we gaan *ad sanctum Adrianum in Flandria*' leeft te Geraardsbergen alleen nog voort in de restant van het abdijgebouw, in een variante van de naam met het Arjaantheater, een glasvenster en een schrijn in de St.-Bartholomeuskerk en een kleine kapel aan de rand van de stad. N.a.v. de 900-jarige herdenking van de abdij heeft men, naast de publicatie van een boek, ook een Adriaanbier, -kaas en -pastei op de markt gebracht. Geen devotie, wel commercie.

NOTEN

Tekst van de lezing gehouden te Oudenaarde op zaterdag 19 september 1998 op het zesde interprovinciaal colloquium voor volksdevotie, georganiseerd door de Koninklijke Bond van de Oost-Vlaamse Volkskundigen. Deze tekst steunde vooral op de volgende werken en artikelen:

Acta Sanctorum, september. Deel 3, Parijs-Rome, 1868, p. 209 e.v., *Analecta Bollandiana*, deel 69, Brussel, 1951, p. 203.

DE BROUWER (J.). *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*. Tielt, 1971-1972, p. 230, 231 en 359.

DE VORAGINE (J.). *La légende dorée*. Deel 2, Parijs, 1996-1997, p. 183-187.

FLICHE (A.) (red.). *Histoire de l'église*. Deel 2, Parijs, 1935, p. 463 e.v.

GIRALDO (W.). *Duizend jaar mirakels in Vlaanderen, een volkskundige benadering*. Brugge, 1995.

HALL (J.). *Hall's iconografisch handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*. Leiden, 1993, p. 7.

Handschriften en gedrukte werken over de geschiedenis van de Nederlanden, 1475-1600. (Nationale Bibliotheek van Oostenrijk), Brussel, 1962, p. 4-5 en plaat 3.

HILLEGEER (J.). *Stryd en zegeprael der heiligen, Maert*. Gent-Brussel, 1865, p. 37-69.

INDESTEGE (L.). *Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw...* Gent, Kon. Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde, 1961, p. 275-276.

KIRSCHBAUM (E.). *Lexikon der christlichen Ikonographie* (heruitg. door W. Braunfels). Deel 5, Rome-Freiburg-Basel-Wenen, 1970, kol. 36-38.

LEBRUN (M.). *Recueil de la vie de St.-Adrien, martyr glorieux, patron de Grand-Mont et de Madame Ste Nathalie, sa compagne*. Brussel, 1631.

Martyre de Saint-Adrien honoré depuis plusieurs siècles à Roucourt près de Péruwelz (Hainaut). Luik, 1949, 47 p.

Martyrologium romanum... Turijn, Marieti, 1954, p. 69 en 274-275.

POULET (Ch.). *Histoire du Christianisme*. Deel 1, Parijs, 1932, p. 198 e.v.

REAU (L.). *Iconographie de l'art Chrétien, 3, Iconographie des saints*. Deel 1, Parijs, 1958, p. 23-24.

RUTEAU (B.). *La vie et martyre de S. Adrien, tuteur de la ville de Grandmont, patron contre la peste et de sa S. Compagne Natalie...* Aat, 1637, 262 p.

SALAVILLE (S.). *Adrien*. In: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. Deel 1, Parijs, 1912, kol. 608-610.

TIMMERS (J.J.M.). *Christelijke symboliek en iconografie*. De Haan-Haarlem, 1981, p. 228.

VAN BOCKSTAELE (G.) e.a. *De St.-Adriaansabdij, 900 jaar te Geraardsbergen, 1250 jaar in het Land van Aalst, Bijdrage tot de geschiedenis van het benedictijns monachisme in Vlaanderen*. Geraardsbergen, 1981, p. 89-99.

VAN BOCKSTAELE (G.). *De pelgrimstekens van de H. Adriaan te Geraardsbergen (15de-16de eeuw)*. In: *Het Land van Aalst*, 49, 1997, p. 278-287.

VIAENE (A.). *Vlaamse pelgrimstochten, een verzameling opstellen over bedevaarten en bedevaarders vanuit Vlaanderen in de late middeleeuwen*. Brugge, 1982, p. 42, 52 en 261.

VRYONIS SPEROS. *Byzantium en Europa*. Amsterdam, 1969, p. 16 e.v.

Met

de sympathie

van de

Generale Bank

EEN SPROOKJESHUWELIJK?¹ CONFLICT TUSSEN DE FAMILIE DE NEVE DE WINDAM EN JOSSE RIDDERBOSCH OVER HET HUWELIJK VAN ZOON PHILIPPE DE NEVE EN DOCHTER JOANNA²

Bert De Munck

1. Inleiding.

*Rapt de séduction*³, tegen de 18de eeuw nagenoeg synoniem voor huwelijken van minderjarigen zonder toestemming van de ouders, werd tot op vandaag eerder eenzijdig onderzocht. Dat is begrijpelijk. In ons korte collectieve geheugen komt meteen het beeld opzetten van de alles trotserende liefde van twee weerspannige jongeren, met de bijhorende nukkige ouders. Wellicht wordt er daarom vaak van uitgegaan dat *Rapt* minder voorkomt naarmate de Nieuwe Tijd, zoniet de 18de eeuw, vordert. Geleidelijk aan immers, zo is vaak gedacht, zou ontstaan wat wij moderne liefde noemen. Bij enkele hogere wereldlijke rechtbanken, in het bijzonder bij de Geheime Raad, kent het fenomeen evenwel een heropleving in de 18de eeuw. Een (nieuw) hoogtepunt lijkt zich in het derde kwart van die eeuw te situeren en zelfs na 1784 komen enkele processen voor. Bovendien blijkt niet alleen wat het aantal betreft ons beeld niet te kloppen.

In de 18de-eeuwse archieven van de Geheime Raad, de Raden van Brabant en Vlaanderen en de grote Raad van Mechelen alleen al, zijn ruim 90 dossiers bewaard gebleven. In wat volgt willen we, aan de hand van één enkele *casestudy*, duidelijk maken dat dergelijke procesdossiers inzichten kunnen

opleveren die een verregaande impact hebben op ons begrip van liefde, gezin en huwelijk in de Nieuwe Tijd. Want eerder dan een *survival* uit een verleden waarin hofmakerij en huwelijk vooral in een kader van gewoonten en rituelen vorm zou gekregen hebben, betreft het een keiharde, actuele strategie die binnen een nauwelijks veranderende vorm en terminologie steeds opnieuw wordt uitgevonden⁴. Eerder ook dan er een aloude adellijke strategie in te zien, blijkt uit dit proces dat de adel in het defensief kan worden gedwongen⁵. Bovendien past het conflict niet in een verhaal van opzettende romantische liefde of zelfs het verhaal van jongeren die zich verzetten tegen gedwongen huwelijken. We zullen zien dat emancipatie van jongeren in dit proces wel bijzonder veraf is. Josse Ridderbosch, niet meer dan een stedelijke privé-schoolmeester, waagt zich aan een alliantie met een van de oudste geslachten van het Waasland, en gaat daarbij, zo zal blijken, nogal driest te werk.

Anders geformuleerd, de logica waarin dergelijke conflicten verzeilen eens het tot een proces komt, hoeft niet de logica van het eigenlijke dispuut te zijn. Het is niet omdat de kerk, die de vrije wilsbeschikking verdedigt, zich aan de kant van de jongeren schaart, dat het inderdaad om vrije partnerkeuze draait en vice versa. De keuze viel precies op dit

proces omdat het vrij expliciet aangeeft dat het interpretatiekader waar dergelijke bronnen het meest toe uitnodigen, moet doorbroken worden⁶.

Eén enkel proces kan in sommige gevallen al een licht werpen op de complexiteit van de relaties tussen de verschillende protagonisten en de strategieën die zij hanteren⁷. Zo trachten we in een eerste punt na te gaan hoe de relatie tussen jongen en meisje moet zijn geweest en hoe die door buitenstaanders, getuigen, werd gezien en weergegeven. In een tweede punt gaan we in op de rol van de ouders, vooral dan die van Josse Ridderbosch, waarna we onmiddellijk overgaan naar zijn objectieve bondgenoot, jonker de Neve. Precies de relatie tussen die laatste twee zal –wellicht veelbetekenend- altijd een beetje onduidelijk blijven. Vervolgens komt Joanna Ridderbosch aan de beurt, het meisje dat, eerder dan het probeert te ontsnappen aan een gearrangeerd huwelijk, hier nauwelijks lijkt te weten wat haar overkomt. Als laatste punt zullen we tenslotte even stilstaan bij een meer juridisch aspect, namelijk bij het tegen de 18de eeuw nog steeds niet opgehelderde conflict tussen ‘woord en daad’. Het is tekenend dat hier nog steeds niet kan worden aangegeven welk ogenblik nu bepalend is in het tot stand komen van een onontbindbaar huwelijk, een discussie die al zeker sinds de 12de eeuw aansleept.

Maar eerst een korte (juridische) stand van zaken.

2. Rapt in de 18de eeuw: een invuloefening

Na de strenge ordonnantie van 1692 blijft voor trouwlustige jongeren die van één van beide ouderparen niet de vereiste toestemming tot trouwen krijgen enkel nog de mogelijkheid met een (schriftelijke) huwelijksbelofte naar een kerkelijke rechtbank te stappen. Sinds bewuste ordonnantie van Karel II kan een wereldlijke overheid immers geen vervangend consent meer toestaan. Onrechtmatig gehuwde jongeren, hetzij met een geschreven belofte op zak, hetzij doordat ze met twee getuigen voor de pastoor hun jawoord hebben uitgesproken (zonder dat op voorhand de bannen werden afgeroepen), rekenen op de *goodwill* van de Officialiteit om hun huwelijk formeel te laten voltrekken. Iemand als Jacques Clemens⁸, officiaal van het Gentse bisdom, brengt de jongeren over het algemeen in veiligheid in zijn ‘conciergerie’, of in een hen goed gezind klooster, waarna de procedure voor een rechtmatig huwelijk kan worden ingezet⁹. Ouders die zich tegen het huwelijk verzetten, rest vervolgens niets anders dan zich te richten tot een wereldlijke overheid, en komen dan al gauw bij de provinciale raden uit. Die

moeten evenwel al te vaak het onderspit delven -de kerk heeft nog steeds het laatste woord in matrimoniales materies- en tegen eind jaren 1750 komen klachten tegen de Officialiteiten veelal bij de Geheime Raad terecht. Vanaf 1758¹⁰ gaat deze in regel over tot het opschorten van de procedure voor de kerkelijke rechtbank, waardoor de provinciale raden de zaak rustig en grondig kunnen behandelen¹¹. Inzet was vaak de fysieke macht over de minderjarige, die, als de ouders het haalden, naar een ander klooster werd overgebracht.

Over het algemeen wordt een meerderjarige man er door de ouders van een minderjarig meisje van beschuldigd haar te hebben verleid. Voorliggend proces wijkt af in die zin dat hier de vader van een minderjarig meisje wordt beschuldigd van de verleiding van een minderjarige zoon. Nu blijkt ook uit andere processen dat achter meerderjarige 'verleiders' vaak een ganse familie schuilgaat¹². De verhoudingen tussen de protagonisten kunnen daarmee bijzonder complex worden, maar moeten in duidelijke argumenten en tegenargumenten vorm krijgen. Met andere woorden: er moet een dader zijn en een slachtoffer. Wat daarin voor ons belangrijk zal blijken, is niet de uiteindelijke waarheid of uitkomst van het proces, noch de zogenaamde waarheid die buiten of los van het proces zou zijn te achterhalen. Het gaat hier precies om het spanningsveld tussen die twee, de interactie tussen de inhoud van het proces en de strafrechtelijke vorm waarin die inhoud tijdens dergelijk proces wordt

gedwongen. Concreet zullen we bijvoorbeeld zien dat hieruit een onderscheid voortvloeit tussen de verschillende soorten documenten die dergelijk proces opleveren. Een brief van een jongeman aan zijn geliefde kan niet hetzelfde worden behandeld als een rekwest of een getuigenis. Meer algemeen zal blijken dat een onderscheid tussen dader en slachtoffer moeilijk kan worden gemaakt.

Korte schets van het proces

Jean Charles de Neve de Windam, 'Ecuier, Haut Echevin du Pais De Waes' (ridder, hoogschepen van het Land van Waas) stuurt zijn enige zoon naar Gent, meer bepaald naar een gereputeerde 'Maitre d'École', Josse Ridderbosch. Nog voor hij 16 is, blijken er problemen te zijn op school, of liever daarbuiten, onder meer omdat hij niet altijd naar school verkiest te gaan. Ridderbosch en de ouders schrijven elkaar om naar oplossingen te zoeken. De goede verstandhouding tussen ouders de Neve en de schoolmeester zal evenwel van korte duur zijn. Blijkt namelijk dat de jonker het met de dochter van de schoolmeester vandoen heeft. Op 1 april 1761 geeft hij haar zelfs, zoals later zal blijken, een schriftelijke huwelijksbelofte. Bovendien, tot overmaat van ramp, zou hij met haar hebben geslapen. En of dat nog niet genoeg was zou dat alles nog gebeurd zijn onder het goedkeurend oog van de vader van het meisje, terwijl dat meisje op dat ogenblik amper veertien is. Reden tot paniek dus, het gaat hier ten-

slotte om "une alliance si inégale et si deshonorante" dat "toute consequence"¹³ van het feitelijke huwelijk absoluut moet worden vermeden¹⁴.

Het is vooralsnog onduidelijk waarom de eigenlijke storm pas twee jaar later losbarst, maar hoe dit ook zij, Ridderbosch en zijn dochter trachten begin 1763 de zoon voor de Officialiteit van Gent te krijgen "à l'effet de lui faire remplir sa promesse". Zoon de Neve (of zijn vader?) is echter zo slim geweest zich tegen dan al lang veilig buiten het Gentse bisdom te weten. Hij bevindt zich namelijk te Leuven, als "supôt de l'université de Louvain et du diocèse de Maline" en valt bijgevolg onder de jurisdictie van de Universiteit, en, wat kerkelijke aangelegenheden betreft, onder het aartsbisdom¹⁵. Dat was waarschijnlijk maar goed ook, want de reputatie van officiaal Clemens van het Gentse bisdom was maar al te bekend, gezien de nefaste voorbeelden "de ce qui est arrivé dans plusieurs cas de même nature"¹⁶.

In zijn rekwest van 11 april 1763 vraagt de vader van de jonker aan de Geheime Raad twee dingen. Ten eerste "de tenir en état et surséance" de zaak voor de Officialiteit van Gent; en ten tweede of het mogelijk is de Raden Fiscaal van Gent over de verdachte stappen van de vader in te lichten, aangezien hier toch duidelijk sprake is van een "seduction manifeste"¹⁷. Vervolgens is ook de Geheime Raad onder de indruk van de feiten. Ze vinden dat er wel eens een voorbeeld mag worden gesteld en sturen het dossier voor advies door naar de

Raad van Vlaanderen, ondertussen de procedure voor het bisdom, zoals gevraagd, opschortend. De Geheime Raad is van oordeel dat "si par l'avis on reconnoit que ce Maitre d'Ecole ait tramé dans l'engagement du jeune homme avec sa fille, il y aura certainement matiere à faire agir le ministere public contre lui."¹⁸ Meteen vindt een man "assez renommé pour donner aux jeunes gens les instructions et l'éducation proportionnées à leur condition"¹⁹, zich beschuldigd van een heuse misdaad.

De Raad van Vlaanderen oordeelt dat er inderdaad sprake is van een flagrante "seduction". De man zou niets hebben nagelaten om de jongen in zijn macht te krijgen, en zou daarbij ernstig misbruik hebben gemaakt van zijn functie "et de la faiblesse de l'âge" van de zoon. De Raad klaagt er ook over dat de van kracht zijnde wetten en gebruiken zo weinig mogelijkheden bieden in deze gevallen streng genoeg op te treden, en vinden het alleszins aangewezen dat de zaak voor het Officie-Fiscaal van de Raad van Vlaanderen wordt gepleit. De Geheime Raad kan hen daar moeiteloos in volgen²⁰.

Daarmee verhuist op 18 juni 1763 de zaak naar de Raad van Vlaanderen. Officiaal Clemens vecht de bevoegdheid van die raad evenwel aan, omdat enkel de kerk het recht zou hebben zich over de huwelijksband uit te spreken. Zo vergaat het nagenoeg elk proces. De uiteindelijke uitspraak zal lang op zich laten wachten maar laat aan duidelijkheid niet te wensen over. Op 31 juli

1765 wordt het huwelijk "nulle et de nulle valeur" verklaard. Nooit eerder was de wereldlijke overheid zover gegaan. Ridderbosch wordt zoveel als schuldig bevonden aan "seduction". De wetten laten het niettemin nauwelijks toe hem te straffen, klaagt de Advocaat Fiscaal nogmaals²¹.

Maar ook Ridderbosch laat zich niet onbetuigd. Hij gaat in beroep bij de Grote Raad van Mechelen, samen met de bisschop van Gent en zijn Officiaal, Clemens, en zoals verwacht loopt het uit op een krachtmeting tussen de kerkelijke en de wereldlijke overheden over wie nu eigenlijk bevoegd is in dergelijke gevallen. Het komt zelfs zover dat Rome in de zaak betrokken raakt. In 1766 blijkt Philippe de Neve namelijk te willen trouwen met zijn volle nicht ("troisième double degré de consanguinité"), Caroline Louise de Neve. Daarvoor heeft hij echter een "dispense de parenté" nodig, die hij zonder veel moeite ook krijgt²². Echter, om dat huwelijk te voltrekken moet weer langs Clemens worden gepasseerd, en die weigert halsstarrig de beslissing van "la cour de Rome" te bekrachtigen. De zomer van 1766 wordt dan ook bijzonder heet voor deze dissident. Ridderbosch kiest eieren voor zijn geld en haakt af in ruil voor 1000 gulden²³, en de bisschop laat zijn Officiaal eveneens in de steek, lijkt het. Clemens staat er dus alleen voor maar bestaat het nog elk ultimatum -zelfs wanneer het nog slechts om 24 uur gaat en wordt gesanc-tioneerd met 1000 gulden- naast zich neer te leggen. Zinnvolle juridische argu-

menten heeft hij dan al gauw niet meer. Ten slotte beroept hij zich nog louter op zijn persoonlijke "scrupule de conscience"²⁴. Volgens J. Roegiers zou hij bovendien de zaak willen aangrijpen om een anoniem werk over huwelijksrecht te mogen weerleggen in een eigen uitgave²⁵. Volgens de voogd van Philippe de Neve kon het ook andersom: "l'ecrit (...) n'a eté imaginez que pour eluder la sentence"²⁶. Duidelijk is dat onder meer de uiteindelijke publicatie van dat boek, in 1768, hem definitief de das zal omdoen²⁷.

De rol van de jongeren

Aanvankelijk lijkt de Raad van Vlaanderen van oordeel dat het begin van hun affaire in het geheim moet zijn verlopen, dus ook buiten weten van haar ouders om. Ze leiden dit af uit de getuigenis van ene Jeanne Van Doorne, die daar op dat ogenblik als "servante domestique" was tewerkgesteld, en uit de getuigenis van Jeanne De Meyer, die daar eveneens moet hebben gewoond en gewerkt. Ze voegen daar echter onmiddellijk aan toe dat beiden in geen geval getuigen "sans reproche" zijn, en wel "a cause de leurs debauches". De eerste zijn ze zelfs moeten gaan ondervragen in het "Maison Forte de Gand", waar ze zat gecolloqueerd, en de andere zou goed bezig zijn daar ook te geraken. Bovendien zou zoon de Neve de Windam ook 'gedebaucheerd' hebben met die twee jongedames. Hij heeft dat immers zelf gezegd, leidt de Raad van Vlaanderen uit de getuigenis van een knecht van de Neve af. In ieder geval

zou zijn gedrag al bedenkelijk en "fort irrégulière" geweest zijn, nog voor hij vijf jaar eerder in Gent aankwam, en sindsdien zou het er niet op verbeterd zijn. Zo zou hij weinig kansen onbenut hebben gelaten om weg te blijven van school en eerder "maisons suspectes" verkozen hebben om zijn tijd door te brengen. Wanneer hij dan eind 1760 helemaal lijkt de kappen met het college van de Jezuïeten, worden de ouders ingelicht. Pogingen om hem op andere gedachten te brengen falen en de onwillige zoon wordt rond nieuwjaar terug naar huis gehaald. Hij blijft echter schrijven met het meisje. De brieven worden via sluiptwegen aan elkaar bezorgd. Langs de kant van Ridderbosch zorgen daar de broer van het meisje voor, en minstens een van de twee huishoudsters²⁸.

Uit het advies van 31 mei 1763 van de Advocaat Fiscaal van de Raad van Vlaanderen leiden we af dat zoon de Neve de Windam inderdaad al enkele maanden uit de omgeving van het meisje was weggehaald toen hij zijn fameuze trouwbelofte moet hebben getekend. Het briefje dateert namelijk van 01 april 1761, terwijl de zoon reeds begin januari bij de schoolmeester weg was²⁹. De jonker was toen zeventien jaar, en had blijkbaar een goed jaar daarvoor nader kennis gemaakt met de dochter, die nog ruim twee jaar jonger was, "mais plus grande et plus formé que les filles sont ordinairement a cet age"³⁰. Uit het eerste schrijven van de jongeman aan zijn beminde blijkt dat zij sinds kort in een klooster bij de Ursulinen zit. Joanna had

blijkbaar aan haar minnaar gevraagd wat hij daarover dacht, en deze antwoordt dat hem dat "seer wel dunckt". Hij raadt haar aan goed haar best te doen omdat zij daar alle belangrijke zaken leert die een welopgevoede dochter maar nodig heeft. Jonker de Neve ziet het als een buitenkans die zij met beide handen moet grijpen.

Al vlug gaat hij echter over tot zaken die hem nog dringender lijken. Hij vraagt haar namelijk hem "sometijds een letterken te willen schryven ende my gedeurigh meer ende meer te assureren van uwe standvastigheyt". Het lijkt wel of hij twijfelt aan haar gevoelens. Aan zijn liefde moet alleszins niet worden getwijfeld, beweert hij, want bij deze "assurere ick u van de mine [zijn liefde] de welcke noch meer ende meer groeyt en van nu af assurere ick u van mynen persoon..."³¹.

Eigenaardig genoeg lijkt zijn vrees niet ongegrond. Volgens de getuigenis van Jeanne De Meyer bijvoorbeeld, zou de jongen voor Joanna Ridderbosch een grote "liefde ende affectie" hebben gevoeld. Van liefde van haar voor hem is in die getuigenis geen sprake. Ze had trouwens zelf bemerkt dat de jonge de Neve "meer inclinatie [voor haar had] ende gepassioneerder was" dan het meisje voor hem³². De tweede getuige weet dan weer te vertellen dat de Neve "verlieft is geweest" op Joanna. De dochter zou namelijk tegen Jeanne Van Doorne hebben gezegd dat de Neve "haer lief was hebbende ende ten houwelycke vervolghde". Ze had trouwens bemerkt dat hij haar (dus niet anders-

om?) "uyt pure affectie hertelyck hadde geambrasseert"³³.

Nu is het niet geheel abnormaal dat één partij in een koppel gepassioneerder is dan de andere partij. Verder zullen we echter zien dat er meer aan de hand is. Zowel de rol van het meisje als die van de vader en de jonker zullen nergens geheel duidelijk worden.

Rol van de ouders

Het is opvallend hoe belangrijk de vraag of de ouders van de relatie op de hoogte waren, voor de wereldlijke overheid wel was. Het stellen ervan wijst er namelijk al op dat het hier misschien niet gaat om een vader die van een gelukkig toeval (een rijke zoon wordt verliefd op zijn dochter) wat opportunistisch misbruik maakt. Het wijst er eerder op dat men hem ervan verdenkt het koppel, of een van beide jongeren, te hebben aangezet tot stappen die ze uit zichzelf niet zouden hebben genomen.

Uit de getuigenis van de twee meiden moet blijken dat de ouders van de minderjarige nergens van op de hoogte waren. Beide vrouwen ontkennen formeel dat de Ridderboschen van de relatie iets afwisten. Wat tussen die twee gebeurde, gebeurde stiekem, aldus de "domestiques". Maar Jeanne Van Doorne voegt daar aan toe dat ze eens "danof part gevende aen den vader heeft gehoort ende verstaen dat hij den voors. de Neve ter causen voorst. heftigh heeft gecorrigeert ende berispt waer sedert de deposante [Jeanne Van Doorne] heeft bemerckt dat den voors. de Neve ende de dochter Ridderbosch meer mena-

gement waeren gebruyckende ende elckanderen niet aen en spraeken dan in de absentie van vader ende moeder ende met meer wederhaudentheyt dan te voeren..."³⁴. In dezelfde getuigenis geeft ze dus toe dat de ouders er wel degelijk iets van wisten. Wat moet blijken is dat ze er zich tegen hebben verzet, ten minste aanvankelijk. Wat ons nu bezighoudt is: vanaf wanneer waren zij op de hoogte?

Uit een tweede schrijven van jonker de Neve weten we dat tegen 8 april heel Gent al over de affaire spreekt. De jongeman vraagt trouwens doodleuk aan zijn geliefde haar ouders de groeten te doen, terwijl wij dachten dat hun correspondentie geheim diende te blijven. Bovendien sluit hij zijn brief af met het volgende: "Laet my weten, bidde, wat den meester heeft geseyt ten teyde dat ick vertrocken ben aengaende onsen persoon, schryft my wat middel dat er is om aen u te connen van tydt tot tydt schryven als ul. in het clooster woont en of het met den danck van uwe ouders is dat ick u vervolghe..."³⁵. Welk vertrek bedoelt hij precies?

Tegenover het relaas van de bedienden staat een uitermate boeiende getuigenis van een knecht van de Neve, waaruit blijkt dat de jongeman al in juli 1760 met meer dan de gebruikelijke egards werd behandeld in huize Ridderbosch. Er wordt gesuggereerd dat toen al de relatie aan de gang was, en wel degelijk met medeweten van Josse Ridderbosch. Meer specifiek wordt zijn verhaal op 28 maart 1761, enkele dagen voor het

schrijven van bewuste belofte. De jonge zoon blijkt op die datum te zijn vertrokken naar Gent, waar hij verblijft tot precies 1 april. Ze, de jonker met zijn knecht, logeren niet bij de familie Ridderbosch, maar ontmoeten hen wel verschillende malen in herbergen. Op een gegeven ogenblik, blijkbaar dan toch in huize Ridderbosch, zouden beide ouders zich met het jonge koppel hebben teruggetrokken op een kamer, waarna de deur veelbetekenend "wiert voor ons gesloeten", aldus de getuige. De rest van het gezelschap, twee broers van het meisje en twee vrienden, zijn dan maar wijselijk gaan wandelen. Bij hun thuiskomst echter "hebben wy voor hun gedanst en hun uytgelaechen en op ons handen geplaeckt en geroepen siet jouffrouw is aen de herme van jonker wie sijt gy nu alsoock meer andere schimpwoorden". Alsof dit nog niet voldoende was, is daarna het koppel van tafel opgestaan "en syn hun tweën naer boven gegaen naer dat sy malcanderen aen tafel al wat caressen hadden bethoont het gonne den vader en moeder geheel fier aensagh..." Wanneer de knecht van de Neve vervolgens aan de broer van Joanna vraagt wat zij nu eigenlijk boven zijn gaan doen, antwoordt broer Ridderbosch laconiek "dat hy syn suster by haer gat gaen packen was boven voor den lesten keere"³⁶.

De vraag blijft open of er een huwelijksbelofte is geschreven toen de deur de eerste keer 'voor hen werd gesloten'. Wel kunnen we uit deze getuigenis afleiden, zelfs al is ze gelogen, dat de mogelijkheid bestaat dat de copulatie tussen

een jongen en een meisje wordt uitgelokt om hen aan elkaar te binden. Dergelijk relaas dient tenminste voor tijdgenoten een zekere mate van geloofwaardigheid hebben bezeten. De vraag echter waar de Raad van Vlaanderen zo in was geïnteresseerd, is daarmee niet opgelost. Want lijken zij aanvankelijk genoeg te nemen met deze getuigenis, en lijkt het er inderdaad op dat de vader tegen 1 april het initiatief al stevig in handen had, dan weten we nog steeds niet in hoeverre de vader aan de oorsprong lag van de hele affaire.

De eerder geciteerde tweede brief van Philippe de Neve aan zijn minnares levert nog iets meer op. Hij dateert van 8 april en is dus geschreven na zijn huwelijksbelofte. In zijn schrijven raadt hij Joanna aan toch maar terug naar de Ursulinen te gaan, "vermits ul. nu dit vermogen van uwe lieve ouders geobtineerd heeft want het is seker dat de fransche tale u de aldernootsaeckelyckste is ende oock wel convigneert aen een welopgebrachte dochter, aldaer voor eenigen tydt gewoont hebben sullen wy sien op het spoedighste by een te comen vermits ik grootelycks daer toe verlanghe en de alsdan sal ick u comen afvraegen van uwe lieve ouders want ick voele meer en meer dat sulcx van god geschickt is. Courage mijne alderliefste..."³⁷. Het begint er nu toch wel sterk op te lijken dat Joanna niet in een klooster zit om uit de buurt van de jongen te zijn, maar dat ze daar net wordt klaargestoomd om met een jongen van zijn stand in het huwelijk te treden. Het is noodzakelijk Frans te leren, en goede

manieren. Daarmee zou het vermoeden bevestigd zijn dat de ouders wel degelijk een actieve rol spelen in de plannen van deze jonge mensen, en wel al minstens vanaf januari, het tijdstip van zijn eerste brief, waarin ook al naar het klooster werd verwezen.

En als het waar is dat Joanna daar inderdaad zat met het oog op een huwelijk, dan heeft de vader niet alleen van de situatie gebruik gemaakt of de eer van zijn gebruikte dochter willen wreken, maar dan heeft hij inderdaad de affaire voor een stuk gepland. Wat dan weer niet te rijmen valt met het vermoeden dat de jongen wel degelijk op haar verliefd was geworden. Kan een vader een tiener zo manipuleren dat hij verliefd wordt op zijn dochter? Volgens de knecht zou de Neve in ieder geval hebben gezegd "dat hy de dochter hadde tot syn gebruyck", net als de twee meiden overigens³⁸. Was dat een val?

Losbandige zoon, naïeve schoon-zoon

We moeten hier een onderscheid maken in de verschillende documenten die ons ter beschikking staan. Niet de diametraal tegenover elkaar staande getuigenissen en rekwesten verdienen het laatste woord, wel persoonlijke documenten, in het bijzonder brieven. Hoewel, ook die spreken elkaar tegen. Want leek Philippe de Neve aanvankelijk nogal van stapel te lopen, dan klinkt dat twee jaar later al helemaal anders. In een brief aan zijn voogd (wellicht is zijn vader ondertussen overleden) schrijft hij vanuit Leuven dat het hem "dunckt ridicule

te syn te willen sig informeren naer eene saecke soo simpel..." Hij voegt daar veelbetekenend aan toe dat de advocaat zelf wel kan denken wat men met een jonge dochter zoal uithaalt, "ja selfs dunckt hoe het met ul. gink in die jaeren...", het is in ieder geval "seker niet geweest om peirels te snoeren dat ik my met haer ben gamuseert maer die constantien die ul. schryft syn my onmogelyk om te seggen mits sy uyt myn gedachtenis en sal blyvene dat sy wel vaert en daer ik myn plaisier van g'had't heb voor een ander spaert"³⁹.

Het mag duidelijk zijn dat er een zekere contradictie bestaat tussen zijn brieven twee jaar eerder, waarin hij op een huwelijk aanstuurde, en deze brief, waaruit wellicht moet blijken dat hij met de dochter wel gestoeid heeft, maar nooit met het oog op een huwelijk. Daar zou dan enkel de vader hebben achtergezet, wat de logica impliceert dat wie met iemand het bed deelt zijn verantwoordelijkheid moet nemen. Van zwangerschap was nergens sprake.

Aansluiting met de getuigenissen vinden we in die zin dat de encenering even goed kan hebben plaats gevonden en, langs de andere kant, dat het wel degelijk te rijmen valt met de bewering dat de Neve ook "de meyskens ende suspecte huysen" zou hebben gefrequentteerd, "soo hy aen de deposante selfs dickwils heeft gerapporteert"⁴⁰. Dat jonge mensen met een eerder bedenkelijke reputatie tot schoonzoon kunnen worden begeerd, blijkt trouwens nog uit andere processen⁴¹. Maar ook dat lost het raadsel niet op. Wie, van de twee

objectieve bondgenoten, heeft Joanna Ridderbosch in de doeken gedaan. Misschien moeten we onze toevlucht nemen tot een passage uit een *Extrait de Protocole van de Geheime Raad*: "les parens de la fille n'ont rien negligé pour abuser des premiers mouvemens de ce jeune homme..."⁴². Wat is een eerste beweging? De natuurlijk drang van een geslachtsrijpe jongen naar een geslachtsrijp meisje?

Onderdanige dochter, onderdanig lief

Ergens in mei beantwoordt Joanna een brief van Philippe de Neve van 18 april 1761. Joanna heeft het thuis blijkbaar aangedurfd zijn intenties duidelijk te maken, zonder echter te durven zeggen dat zij "belofte gegeven hebben". Voor de rest lijkt er vooralsnog geen vuiltje aan de lucht. De vader spreekt volgens de dochter "wel van u [de Neve] aen de pensionnairen niet, maer wel aen ma mere en aan Ridderbosch major [haar broer], myn hert springht op van vrueght ieder en keer dat ick het hooren want hy seght altydt grooten lof, de prefect ende ses paters hebben de voorlede weke t'onsen huysse s'noens geeten en daer is van u gesproken met alle respect..." Bovendien heeft ze nu formeel de toestemming om haar liefde aan hem te geven, want "ist dat het is volgens godt ende concientie en minen [haar] wille dat het den hunnen is..." Geen vuiltje aan de lucht in huize Ridderbosch dus, ware het niet dat de brieven van de jonker beter nog niet rechtstreeks aan het klooster worden gezonden, "want de nonnen sou-

den het lesen..."⁴³. Vervolgens vraagt ze nog vlug even of ze nu zou zeggen dat ze al belofte hebben gegeven of niet.

Kortom, er lijkt sprake van enige opwinding in huize Ridderbosch. De vader begint zich hier duidelijk te beraden over verdere stappen. Familie de Neve wordt van de stand van zaken ingelicht. Nochtans zal pas twee jaar later het proces echt van start gaan, en er is niet veel verbeelding nodig om te bedenken wat er die twee jaar is gebeurd. Al in juni 1761 blijkt zelfs een soort bemiddelaar actief, een prefect die het vertrouwen van beide families geniet. Ook die zal er evenwel niet in slagen een proces af te wenden. Josse Ridderbosch zou wel koppig hebben herhaald "dat alles in vriendelyckheyt moet geschieden"⁴⁴, maar de prefect kon niet anders dan Ridderbosch wijzen op de schade die hij zichzelf, zijn familie en zijn school zou doen, "indien de saecke ruchtbaer wierd dat hy om een kind te willen favoriseren, groot achterdeel aan syne andere soude doen, hem daer door willende doen rieken, dat syne schoole wel haest soude te niet gaen, daer en boven dat hy sig in groot perykel soude stellen van naer alles tot het uysterste gebracht te hebben niet het alderminste op te doen ende misschien nog veel gelt verquist te hebben..."⁴⁵. Misschien alludeert de bemiddelaar hier ondermeer op de kostprijs van het klooster, tenzij het louter gaat om de prijs van een bruidsschat ver boven zijn vermogen. Dat over geld wordt onderhandeld is nu wel duidelijk. En dat de mening van de dochter er geenszins toe doet niet minder. *Rapt de*

Séduction kan een strategie zijn die weinig met de vrijheidsdrang van jongeren of vrouwen te maken heeft.

Schriftelijke belofte of de daad

Naarmate het proces vordert komt de schoolmeester in ieder geval in steeds nauwere schoentjes. Vader Ridderbosch is vervolgen over het feit dat hij wordt beschuldigd van *séduction*, maar de gemeenschappelijke vriend sust dat moeder de Neve het zo wel niet zal hebben bedoeld. Wat niet belet dat Ridderbosch uiteindelijk wel degelijk voor de rechter wordt gesleept, wellicht nadat hij met de schriftelijk trouwbelofte op het toneel was verschenen. Want of dat nu dreigend was of niet, hij had zijn onderhoud met de prefect alvast afgesloten met de woorden: "ende ist dat ick schriftelycke belofte vinde.."46 dan zal ik dat laten weten. Nu is het zeer onwaarschijnlijk dat hij zelfs in mei nog niet van die belofte afwist, terwijl de jongeren al een maand eerder overwogen hem op de hoogte te brengen én terwijl er minstens één broer eveneens van die belofte op de hoogte was. Of was de communicatie tussen vader en dochter zo onvoorstelbaar oppervlakkig, afstandelijk en formeel?

Beide veronderstellingen leiden overigens tot gelijkaardige conclusies. De almacht van de vader wordt door geen van beide aangetast. De laatste, en meest waarschijnlijke, is wellicht nog het sprekends. Wanneer we namelijk uit het schrijven van Philippe de Neve van 18 april vernemen dat haar ouders beter nog niet onmiddellijk wisten dat zij met

"malcanderen in belofte staen vermits dat aen onse saecke niet kan letten"⁴⁷, dan blijkt daaruit een gigantisch ontzag voor de vader, zelfs al was hij niet helemaal op de hoogte, en zelfs al konden de beschuldigingen aan zijn adres worden ontkracht. Tenzij dan weer dat Philippe de Neve met de vader onder één hoedje speelt. In dat geval zou vooral de dochter onder zijn knoet leven.

Wat in ieder geval naar voor komt is een grote afhankelijkheid van de jongelieden. Want durft hij, Philippe de Neve, aan de vader zijn voornemens niet duidelijk maken, dan staat daar tegenover, zoals dat uit een brief aan de broer van zijn geliefde blijkt: "Ick wete wel eenighsints dat sy [de ouders] daeraf weten..."⁴⁸.

Hoe het ook wordt bekeken, vader is *incontournable*, maar nogmaals, waar weet hij enigszins van? We moeten hier weerom stilstaan bij de logica van het proces. Belangrijk is –voorlopig– niet het onderscheid tussen woord (trouwbelofte) en daad (geslachtsgemeenschap), belangrijk is het onderscheid tussen het initiatief van de vader en het initiatief van de jongeren zelf. Dat is, minstens voor een deel, een onderscheid dat vooral in het proces ontstaat. Vader Ridderbosch wordt beschuldigd van *séduction*. Hij moet dus op een of andere manier –aantoonbaar– zelf het initiatief hebben genomen. Blijkbaar kon dat niet door het afdwingen van een schriftelijke trouwbelofte, maar wel door het 'afdwingen' van een geslachtsgemeenschap. Het volstaat niet te bewe-

ren dat een jongeman zich nu eenmaal vlugger laat verleiden tot zich op een kamer terugtrekken met zijn geliefde. Het lijkt er trouwens ook in andere processen op dat een *promesse de mariage* eerder een wapen van jongeren is. We kunnen niet anders dan vaststellen dat voor betrokkenen het aanzetten tot copulatie minstens even waarschijnlijk was als het uitlokken van een geschreven belofte.

Wat we uit dergelijk proces leren is bijgevolg niet hoe het precies gegaan is, maar wel welke mogelijkheden waarschijnlijk werden geacht. Hoe het had kunnen gaan. Alle getuigenissen zijn geloofwaardig in die zin dat de betrokkenen ervoor dienen te zorgen voor hun tijdgenoten niet al te onwaarschijnlijk over te komen. Dat betekent dat we wel degelijk ook uit de getuigenissen van beide partijen leren. Concreet wil dat hier zeggen dat tot ruim halfweg de 18de eeuw een geslachtsgemeenschap behoorlijk wat gewicht in de schaal werpt, terwijl dat in het kerkelijk recht nauwelijks het geval is. Concreet betekent dat ook dat een vader in staat wordt geacht een 14-jarige dochter lichamelijk aan een 17-jarige jonker te schenken, met het oog op een huwelijk of een financiële compensatie. Concreet zou het ten slotte nog kunnen betekenen dat een schriftelijke trouwbelofte door jongeren als een grotere stap wordt gezien dan een eventuele geslachtsgemeenschap. Dat blijkt dan weer uit de brieven.

Autoritaire vader versus autoritaire vader

Maar blijven we nog even bij de belofte. Om te beginnen, mocht die niet bestaan, Ridderbosch zou ze wellicht maar te vragen hebben. Zo dachten wij eerst. Bij nader inzien blijkt dat we enkel via de jonge de Neve weten dat de vader van de schriftelijke trouwbelofte niets zou afweten. Hij schakelt zelfs de broer ("mynen lieven vriendt [van de Neve] die alles sal doen..."⁴⁹) in om zulke gevoeligheden beter in te schatten: "Alsoo het my sensibel soude syn uwe lieve ouders in eenige materie te verbelghen, soo dient desen om ul. cirieuselyck te versoecken van eens te willen ondersoecken in het geheym ende sonder te seggen dat het van my komt, of het geoorloft aen my ende met hunnen danck is dat ick hunne lieve dochter vervolghe ende myne waerelycke liefde van tydt tot tydt door brieven bethoone ick wete wel eenighsints dat sy daer af weten maer nochtans soude ick dat geirne seker weten ick hebt den meester eenighsints als ick tot Gent was overveerthien dagen geseyt synde in de alfmaene maer hy en heeft daer geen acht op genomen ende ick en hebt hem niet klaer uyt derven seggen...."⁵⁰.

Zo zit de vork in de steel. Ik heb het niet durven zeggen. Wellicht is dat niet overdreven. Maar... hij heeft daar geen acht op geslagen..., dat is al moeilijker te geloven. Hier wordt duidelijk hoezeer het een zaak van grote mensen betreft. Van de minderjarigen vernemen we nu enkel nog dat het niet zo eenvoudig

meer is elkaar te schrijven. Daarna verdwijnen zij helemaal van het toneel, tenzij, in het geval van de jongen, om met een nicht te trouwen. Vervolgens staan er opnieuw onderhandelingen op het programma, we kunnen voor een stuk zelfs voorspellen hoe die zullen verlopen. Vroeg of laat komt de vader aan draven met de schriftelijke belofte van de zoon van de tegenpartij. Misschien kunnen we hiermee nog een dieperliggend verschil tussen woord en copulatie begrijpen. De copulatie wordt door justitie tegen hem gebruikt. Misschien telt de daad vooral om de andere familie te overtuigen en is de geschreven belofte vooral belangrijk in het proces. Het is dan niet langer verwonderlijk dat hij die een tijdje achter de hand houdt. Eerst wordt onderhandeld tussen de families zelf, zonder onmiddellijk op een proces te rekenen. Pas wanneer een proces waarschijnlijker wordt, wanneer dus de onderhandelingen spaak dreigen te lopen, wordt de geschreven belofte belangrijk. Daarmee is ook verklaard waarom er zoveel tijd verloopt voor het uiteindelijk tot een proces komt.

Wanneer uiteindelijk dan de rekwesten worden ingediend, kan de werkelijkheid niet anders dan vertekend zijn. De ingenomen posities zijn dan zo verhard, terwijl de partijen van elkaars troeven zo goed op de hoogte zijn, dat met de meest ingenieuze strategieën moet worden rekening gehouden. Dat verklaart natuurlijk waarom in dit en andere processen vaak moeilijk oplosbare contradicties zitten. Waarom zou een vader zijn dochter aan een zo gedebaucheerde

zoon uithuwelijken, bijvoorbeeld? Was de zoon inderdaad zo losbandig of was dat een strategie van Ridderbosch. Of kan een vader voor geld en prestige zo ver gaan dat hem dat helemaal niet uitmaakt, dat het hem in sé koud laat wie zijn dochter uiteindelijk huwt, als het maar de zoon van een familie met de allure van de familie de Neve is. Of nog, moeten we toch afgaan op het briefje dat de jonker enkele jaren later vanuit Leuven schrijft, en waarin hij toegeeft dat hij de dochter voor zijn plezier heeft gebruikt, waaruit zou kunnen worden afgeleid dat vader Ridderbosch alleen maar heeft geëist waar zijn dochter recht op had: haar eer.

3. Besluit

Er zijn twee verhalen. Familie de Neve wil, vooral via de getuigenis van de knecht, aantonen dat Josse Ridderbosch hun zoon in de val heeft gelokt. Josse Ridderbosch daarentegen wil aantonen dat Philippe de Neve en zijn dochter verliefd zijn geworden, dat ze een feitelijk huwelijk zijn aangegaan, en dat het huwelijk bijgevolg moet worden voltrokken.

Uit de brieven van de jongen zouden we kunnen opmaken dat Ridderbosch het bij het rechte eind heeft. Hij weet inderdaad niets van het briefje af, lijkt het wel. Langs de andere kant blijkt zijn dochter al lang voor het bestaan van dat briefje te worden voorbereid op een huwelijk. Enkele opties blijven hier open. Of Josse Ridderbosch was 'onschuldig'. Of de zoon en hij speelden meer onder één hoedje dan uit de brie-

ven blijkt. Of Philippe de Neve was al te naïef in zijn veronderstelling dat in deze de vader kon worden misleid (hetzij wat zijn stoeien met Joanna betreft, hetzij wat betreft de trouwbelofte).

Maar onze bedoeling was niet het proces van Josse Ridderbosch over te doen. Dat zou nu nog hachelijker zijn dan het toen al was. Het dossier maakt enkel duidelijk dat de gemeenschappelijke noemer moet worden gezocht onder lijnrecht tegenover elkaar staande informatie. Persoonlijke documenten moeten daarbij wellicht doorslaggevend gewicht worden toegekend. De kunst is de spanning tussen die persoonlijke documenten enerzijds en rekwesten en getuigenissen anderzijds, uit te buiten. We komen dan, in dit geval, terecht in de huiskamer van Josse Ridderbosch, waar de tegenstellingen zoals die uit het proces naar voor komen, niet bestaan. Duidelijk is dan dat we ons weinig illusies hoeven te maken over de macht van zijn dochter. Het subtiele machtsspel speelt zich eerder af tussen de vader en een rijkere zoon, of zelfs tussen de vader en de ouders van de andere familie. Want dat is een vierde mogelijkheid. Het is allesbehalve ondenkbaar dat aanvankelijk ook de andere familie wel brood zag in een alliantie, wat mee zou helpen verklaren waarom hun onderhandelingen zo lang konden aanslepen⁵¹. Is het niet eigenaardig dat zoon de Neve op 28 maart in Gent was met een getuige?

In Bretagne bestond onder de bevolking nog in de 18de eeuw een praktijk waarbij elke ongeoorloofde geslachtsge-

meenschap werd behandeld als een vorm van *Rapt de séduction*. De betrokken overtreder werd dan voor de keuze geplaatst: of hij (of zij) trouwde met 'het slachtoffer', of de doodstraf werd geëist⁵². Los van het belang van de copulatie die dit gebruik impliceert, kan het fenomeen op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Maar hoe men het ook bekijkt, misbruik is nooit veraf. De verleiding, voor mannen zowel als vrouwen en voor ouders zowel als jongeren, moet groot zijn geweest om iemand die anders buiten de mogelijkheden ligt op die manier te strikken. In hoeverre Ridderbosch iets gelijkaardigs op het oog had zullen we nooit weten, maar we kunnen er niet omheen dat lichamelijk contact tussen twee jongeren ook hier kon worden gebruikt en zelfs gemanipuleerd. Dat blijkt ook uit de échte afloop van het conflict. Uiteindelijk zal het proces namelijk op straat worden gemaakt: "la plus part des parens ont retire leurs enfans de cette ecole qui est maintenant abandonnée si loin que ledite Ridderbosch se trouve forcé de quitter cette fonction et ayant déjà publiquement exposé sa maison en vente"⁵³. Duidelijker kan nauwelijks. Tijdgenoten zijn er wel degelijk van overtuigd de ware toedracht van de feiten te kennen. Dit brengt met zich mee dat wij eigenlijk niet langer hoeven te weten of Ridderbosch al dan niet schuldig was, en in welke mate, en wel omdat we deze bevinding dan nog zouden moeten transponeren naar bredere lagen van de bevolking. Welnu, hier weten we in een klap wat (een deel van) de bevol-

king ervan denkt. Men moet hem minstens in staat hebben geacht te doen wat hem wordt aangewreven, en dat betekent niet minder dan dat er een ernstig vooroordeel in het nadeel van de schoolmeester bestond. Het betekent verder dat men voor zulke mensen inderdaad bang was, dat rijke families inderdaad beducht waren voor praktijken als deze welke Ridderbosch worden aangewreven⁵⁴.

NOTEN

1. Mijn bijzondere dank gaat uit naar Dr. Marc Jacobs voor het lezen en bekritisieren van mijn tekst, en Prof. Dr. Hugo Soly, die het mogelijk maakte een eindverhandeling te wijden aan het hierna behandelde onderwerp.
2. Vrijwel het hele dossier bevindt zich (hoewel overwegend in gecopieerde vorm) in het RIJKSARCHIEF BRUSSEL (verder A.R.B.), *Geheime Raad*, 1298/B. Zie ook RIJKSARCHIEF GENT, *Raad van Vlaanderen*, 21 357.
3. In Engeland is de term niet gebruikelijk maar komt het fenomeen wel degelijk voor. In literatuur wordt verwezen naar 'clandestine marriage'. Zie bvb. OUTHWAITE (R.B.), *Clandestine Marriage in England (1500-1800)*, London and Rio Grande, Hambledon Press, 1995, 196 p.
4. Een artikel dat de complexiteit van het fenomeen bijzonder goed inschat: BENVENISTE (Henriette). Les enlèvements: stratégies matrimoniales, discours juridique et discours politique en France à la fin du Moyen Age. *Revue Historique*, 1990, 283, 13-35.
5. Henriette Benveniste merkt al in de 15de eeuw in een bepaald geval op "[que] l'on pourrait peut-être reconnaître la transmission aux bourgeois d'un modèle culturel des nobles."
6. Ook een benadering die de nadruk legt op de weerstand van vrouwen tegen gearrangeerde huwelijken zal uit dit proces niet blijken, wel integendeel. Voor de late Middeleeuwen: GREILSAMMER (Myriam). Rapt de séduction et Rapt violents en Flandre et en Brabant à la fin du Moyen-Age. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1988, 56, 49-85.
7. Uiteraard, gezien de herkomst van het bronnenmateriaal, gaat het dan uitsluitend om inzichten die de hogere maatschappelijke groepen betreffen.
8. Jacobus Clemens is in het competentieconflict tussen kerk en staat, wat matrimoniale aangelegenheden betreft, bepaald geen onbelangrijke figuur. Getuige het interessante artikel ROEGIERS (J.). Kompetenzkonflikte im Eherecht der Österreichischen Niederlande. Der Fall des Genter Offizials Clemens (1768). In: *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, Liber Amicorum Jan Buntinckx*, Leuven, 1981, p. 605-618.
9. De opsluiting in het klooster was niet zozeer bedoeld als penitentie (hoewel de jongeren ook de kerkelijke regels hadden overtreden), maar een in veiligheid brengen tegen de ouders.
10. Zie vooral MOREAU (Jean-Louis). *La guerre matrimoniale, la sécularisation du mariage au 18de siècle dans les Pays-Bas autrichiens*. Mémoire présenté en vue de l'obtention du grade de licencié en histoire. Louvain-La-Neuve, 1983.
11. Voor de juridische aspecten van huwelijken van minderjarigen in de Zuidelijke Nederlanden: GODDING (Philippe). *Le droit privé dans les Pays-bas méridionaux de 12° au 18° siècle*. Brussel, 1987; DEFACQZ (Eugène). *Ancien droit belge ou précis analytiques des lois et coutumes*

- observées en Belgique avant le Code civile*, Brussel, 1846-1873, 358-359; DUGUIT (Leon). Etude historique sur le Rapt de Séduction. *Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, 1886, 10, 587-625; GILISSEN (John). Ouderlijke macht in het oud-Belgisch recht. *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 1961, 29, 484-506; GILISSEN (John). Le statut de la femme dans l'ancien droit belge. In: *Recueils Jean Bodin*, XII, 2de deel, Brussel, 1962, 255-258; YANS (Maurice). Textes Liégeois relatifs au rapt et au consentement paternel. *Annuaire d'histoire liégeoise*, 1948, tome 4, 16, 23-49. Zie voor vroeger eeuwen, de wetgeving in de buurlanden en het vooral canonieke recht, het uitgebreide notenapparaat in GREILSAMMER (M.). *Op. Cit.* en de bibliografie in DE MUNCK (Bert). *Ongehoorzame kinderen of verwende ouders?* Onuitgegeven licentiaatverhandeling. Brussel, VUB, 1998; in het bijzonder: MITTERER (M.). Der Rapt de séduction als Ehehindernis nach Gallischen Kirchenrecht. *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, 1922, 12, 55-109.
12. DE MUNCK (Bert). *Op.Cit.*
13. *Extrait de Protocole du Conseil Privé*, 11 april 1763, p. 2.
14. *Messeigneurs...*, Advies van de Advocaat Fiscaal van de Raad van Vlaanderen aan de Geheime Raad, 31 mei 1763.
15. *Extrait de Protocole du Conseil Privé*, 11 april 1763, p. 2.
16. *Ibidem*.
17. *Extrait de Protocole du Conseil Privé*, 11 april 1763.
18. *Ibidem*, p. 3.
19. *Ibidem*, p. 1.
20. *Extrait de protocole du Conseil Privé*, 14 juni 1766.
21. *Ibidem*.
22. *Tres Honorez...*, Advies van 'le président et conseillers' van de Raad van Vlaanderen, 6 september 1766.
23. Ik heb dit gevonden in het reeds geciteerde artikel van ROEGIERS (J.). *Op.Cit.* Het is nuntius Ghilini die van deze minnelijke schikking bericht aan het Staatssecretariaat. Zie Archivio Segreto Vaticano, Segretaria di Stato, *Fiandra*, 135, 302-4, 333-4 en 342-3. Een afschrift door P.F. de Neny. *Mémoires sur le droit public ecclésiastique des Pays-Bas pour le gouvernement de l'Eglise belge*. Bibliotheek der Jezuïeten, Heverlee, Handschriften 92 Q, S. 317-8.
24. *Tres Honorez...*, 6 september 1766.
25. Het fameuze *Traité du pouvoir irréfragable et inébranlable de l'Eglise sur les Mariages des Catholiques; contre le livre qui a pour titre Examen de deux questions importantes sur le Mariage, imprimé sans nom d'auteur; l'an M.D.CC.LIII*.
26. *Tres Honorez...*, 6 september 1766.
27. ROEGIERS (J.). *Op.Cit.*
28. *Messeigneurs...*, 31 mei 1763.
29. Advies van de 'Conseiller Advocat Fiscal de S.M. au Conseil en Flandre...', 31 mei 1763, p. 2.
30. *Ibidem*, p. 2.
31. *Seer Lieve ende Welbeminde...*, (Sub B I bij 31 mei 1761) Brief van Philippe de Neve aan Joanna Ridderbosch.
32. *Actum den 10 den mey...*, (Sub A I bij 31 mei 1763), Getuigenis van Jeanne Marie De Meyer, 10 mei 1763, p. 1-2.
33. *Actum den 14 den mey...*, (Sub A II bij 31 mei 1763), Getuigenis van Jeanne Van Doorne, 14 mei 1761, p. 2-3.
34. *Ibidem*.
35. *Ma chere et bien aimée Demoiselle...*, (Sub B II bij 31 mei 1763), Brief van Philippe de Neve aan Joanna Ridderbosch, 8 april 1761, p. 2.

36. *Copie...*, (Sub D bij 31 mei 1763), *In het jaer 1760 tot Gendt synde...*, p. 2.
37. Sub B .II. *Ma chere et bien aimée Demoiselle...*, 8 april 1761, p. 2.
38. *Copie...*, (Sub D bij 31 mei 1763).
39. *Mijnheer, Desen dient tot antwoorde van...*, Brief van Philippe de Neve aan Van Bogaert, 24 juni 1763.
40. *Actum den 14 den mey...*, (Sub A II bij 31 mei 1763), p. 4.
41. Enkele voorbeelden van processen waarin dit fenomeen nog opduikt: A.R.B., *Geheime Raad*, 1299/A, D'Hane/Van Loo, 1767; A.R.B., *Geheime Raad*, 1299/A, Deurwaerder/de Keerle, 1768.
42. *Extrait de Protocole du Conseil Privé*, 15 juni 1763.
43. *Copie...*, (Sub C III bij 31 mei 1763), Brief van Joanna Ridderbosch aan Philippe de Neve.
44. *Copie... Mevrouw...*, (Sub C IIII bij 31 mei 1763), Brief van de prefect aan mevrouw de Neve de Windam, 11 juni 1761, p. 5.
45. *Ibidem*, p. 5-6.
46. *Ibidem*.
47. *Mijn Alderliefste...*, (Sub B III bij 31 mei 1763), Brief van Philippe de Neve aan Joanna Ridderbosch, 18 april 1761, p. 4.
48. *Mon tres cher ami...*, (Sub B IIII bij 31 mei 1763), Brief van Philippe de Neve aan Bernard Ridderbosch, 18 april, p. 5.
49. Sub B III (31 mei 1763), 18 april 1861, p. 4.
50. Sub B IIII (31 mei 1763), 18 april 1861, p. 4.
51. Een bijzonder boeiend proces in die zin: A.R.B., *Officie Fiscaal van de Grote Raad van Mechelen*, dossier 174, 1715. Vader De La Motte verzet zich tegen het huwelijk van zijn dochter met Jean Van Den Bossche. Blijkt dat hij aanvankelijk zelf zijn vriend en

zakenpartner bij zijn dochter had geïntroduceerd, én dat hij schulden had bij de man.

52. MITTERER (M.), *Op.Cit.*

53. *Messeigneurs...*, (31 mei 1763), p. 13.

54. Het zou kunnen dat in Gent het gebeuren werd gecompliceerd door een andere zaak. Tussen 1757 en 1763, het jaar waarin Ridderbosch de huwelijksbelofte (plots) ten gelde wil maken, loopt een proces tussen Ridderbosch en het gilde van de schoolmeesters. Het dossier is jammer genoeg voor meer dan de helft onleesbaar (letterlijk in staat van ontbinding) maar het gaat alleszins ondermeer over het huis van Ridderbosch. Men verwijt hem dat hij geen zichtbaar teken aan zijn gevel hangt, een bord dat aangeeft dat hij schoolmeester is en bij het gild hoort. Zou het toeval zijn dat zijn huis daarna inderdaad wordt verkocht, en dat dit proces ophoudt, precies in het jaar waarop het proces met de Neve begint? STADSARCHIEF GENT, *reeks 200.5*, nr. 6.

BAKKERIJMUSEUM

Bij het verlaten van de autosnelweg in Veurne (afrit 1) ziet U rechts onmiddellijk de schilderachtige gebouwen liggen van de 17de eeuwse Zuidgasthuishoeve waar het Bakkerijmuseum is ondergebracht.

Op een mote staat ons sierlijk molentje "Duveltje der Nachten". Deze éénmans-staakmolen werd in 1995 ingehuldigd en zal in de nabije toekomst gebruikt worden om in eigen behoeften van bloem te voorzien.

In het uitzonderlijk kader van het vroegere woonhuis vindt U een collectie primitieve gebruiksvoorwerpen, prachtige vormen en machines van de brood-, banket-, suikerbakkerij, ijsbereiding, chocolaterie, hostie- en wafelbak.

Ons snoepwinkeltje en bakkerijtje anno 1900, de Leuvense stoof en de oude houtoven doen U dromen van lang vervlogen tijden.

Het 14de eeuwse keldertje is omgevormd tot een tijdelijke tentoonstellingsruimte.

In de vroegere melkstal werd een nieuwe bakdemonstratieruimte met gezellige gelagzaal ondergebracht.

U kunt er tevens op het videoscherm de evolutie volgen "Van graan tot brood".

Een aparte tentoonstelling toont U "Historische en hedendaagse broden uit de wereld".

Geleid bezoek steeds mogelijk op afspraak.

Tijdens de schoolvakantie : telkens op dinsdag bakdemonstratie doorlopend van 10 tot 16 uur. (Uitgezonderd feestdagen).

ALVAST HARTELIJK WELKOM !

1 APRIL - 30 SEPTEMBER:

10-12 u. En 14-18 u. (weekend 14-18 u.)

1 OKTOBER - 31 MAART:

14-17 u. (gesloten op zaterdag)

GESLOTEN OP VRIJDAG (uitg. juli en augustus)

Albert I-laan, 2, 8630 Veurne - tel. 058/31.38.97 - fax 058/31.24.71

282

ZOEKEN EN ZANTEN

OPENLUCHTDANSEN EN ASIELRECHT TE GENT IN 1676

Willy L. Braekman

Een zekere Gheleijn van Suyt, een jongeman uit de Gelukstraat te Gent, had op zondag 10 mei 1676 enkele herbergen bezocht en kwam, toen de avond viel, in de Molenaarsstraat¹. Daar zag hij *"datter aldaer up de straete opghehangen was eenen hoet van blommen, onder de welcke eenighe jonghe dochters inden avont dansten, danof² eenighe hem bij de hant packten om met hemlieden te dansen."*

Het was blijkbaar een rondedans waarin de dochter van een zekere Marie Callens als 'de bruijt' fungeerde.

Vooraleer mee te dansen had Gheleijn zijn wandelstok, iets wat elke jongeman van toen volgens de laatste mode bij zich diende te hebben, in het huis van bakker Guillaume Naessens in dezelfde straat in bewaring gegeven.

Toen het al donker was geworden en de danspartij ten einde liep, wilde Gheleijn zijn stok terughalen, maar die bleek intussen verdwenen. Gheleijn wilde niet naar huis vóór hij zijn wandelstok terug had, en riep en schreeuwde zodat de volkse buurt overeind geraakte. Er ontstond een gevecht met Naessens, diens zoon en nog een paar jonge mannen uit de straat. Tenslotte werd Gheleijn door vader Naessens met een broodmes dodelijk gewond. Hij werd in een bakkerstrog naar huis gedragen, vocht vele weken met de dood en overleed in juli.

Natuurlijk bemoeide het recht zich met de zaak. Een onderzoek werd geopend, getuigen werden verhoord, maar - en dit is een heel interessante bijzonderheid - vader Naessens had zich aan de nochtans lange arm van de justitie weten te

onttrekken.

In de Molenaarsstraat, "naesch³ over sijn hujs" was een "achter poorte" die toegang gaf tot "het belyjck ofte vrije vande paters Augustijnen", wier klooster zich bevond (en bevindt) in de onmiddellijke buurt. Door zich telkens als de wetsdienaars opdaagden "te begheven... int circinet⁴ van het clooster" is hij aldus vele maanden buiten schot gebleven. Hij heeft dus "gejouisseert⁵ vande immuniteit vande kerkcke alwaer hij noch is", zo noteert in november de 'informatie preparatoire', het vooronderzoek.

Op 6 juli en later werden pogingen ondernomen om hem in het klooster van de paters Augustijnen te verhoren: dit onderhoud werd telkens door hen toegestaan, maar Guillaume Naessens weigerde op alle hem gestelde vragen te antwoorden.

Bij de paters, waar een buur uit de Molenaarsstraat hem "diversche keere heeft sien uyt ende daer in gaen", telkens er gevaar dreigde van opgepakt te worden, legde hij ten slotte toch in november bekentenissen af, maar bleef intussen wel veilig in het klooster bescherming en "immuniteit" genieten. Hoe de zaak uiteindelijk afliep, weten we niet. Wel bevindt zich in de bundel een genadeverzoek gericht aan de koning, maar of dit ingewilligd werd blijft in het ongewisse.

Heel interessant is natuurlijk dat dit asiel binnen de kloostermuren van de paters Augustijnen tot in de late zeventiende eeuw bestond. Voor zover mij bekend⁶, zijn daarvoor slechts zeer

schaarse gegevens voorhanden. Men vraagt zich af of dit asielrecht toen nog alleen bij de paters Augustijnen bestond, of dat hetzelfde eveneens gold voor de andere kloosters te Gent. Dit laatste blijkt inderdaad het geval te zijn, zoals we bij een andere gelegenheid zullen aantonen.

In de zestiende eeuw is mij een geval bekend van een moordenaar die door het Gentse gerecht werd gezocht, en in het Predikherenklooster was ondergedoken. Hij werd er echter uitgehaald en ont-hoofd, alhoewel de paters scherp tegen dit schenden van het asielrecht hadden geprotesteerd.

Dit gegeven komt voor in een anonieme kroniek van allerlei gebeurtenissen te Gent in de zestiende eeuw⁷:

*"Den 27en Juny 1533 was onthooft Jan Cornelis, bailliu van Sommerghem, ende was ghehaelt uijt den predickheeren Clooster tot int chastelet⁸, omme dat hij doodt gesteeken hadde Mauritius Wittevronghel. De predickheeren protesteerden ende appeleerden, maer den man ghinck door."*⁹

In de vroege achttiende eeuw worden nog gevallen gesignaleerd. Zo is er te Antwerpen in januari 1716 "eenen dief die sijnen heere bestolen hadde, de galge ontlopen, te weten dat hij is van de leere gesprongen ende geloopen recht naer de kercke vande Augustynen..."¹⁰.

NOTEN

1 RA Gent, *Raad van Vlaanderen*, nr. 6963

2 *danof*: waarvan

3 *naesch*: gewoonlijk, ook nu nog *noes*, d.i. schuins

4 *circinet*: omheining, gebied

5 *gejouisseert*: genoten

6 HEELHOFF (A.), *Geschiedenis van het Klooster der eeuw. Paters Eremyten Augustynen te Gent* (Gent, 1864) vermeldt dit asielrecht niet.

7 U Gent, hs. 2338, p. 31

8 *chastelet*: de gevangenis van het Gravensteen

9 *ghinck door*: ging weg, d.i. hier: werd met geweld buiten het klooster gebracht

10 *Kroniek van Daneel Braem* (fol. 200r), hs. in de bibl. van de Kon. Oudheidk. Kring van het Waasland te Sint-Niklaas.

VOLKSDANSEN: GENT, LINDE EN MECHELEN (1564-1657)

Willy L. Braekman

Dansen op tromgeroffel: Mechelen (1564)

Op 10 februari 1564 keerde Corneli van Jonckgeselle te Mechelen naar huis terug. In het "quartier" van de stad "alwaer hy woonende was", zag hij een aantal perso-

nen "dansende op een trommele ende die trommele spelende eenen dans genoemt: 'sloeff sloeff, waer hebdi gheweest?'" . Hij komt naderbij en zegt tot één van de omstaanders: "hoort die trommel speelt 'sloeff waer hebdi gheweest!'" .

Nadien krijgt hij het aan de stok met één van de dansers, die er het leven bij inschiet. Corneli richt een verzoekschrift tot 's lands overheid om kwijtschelding van straf voor deze doodslag te komen!. Welke dans in deze zaak bedoeld is en wat de betekenis is van het tweemaal voorkomend citaat, is mij niet bekend.

Dansen met beenderen in de hand te Linde (1569)

Op 7 juni 1569 was een zekere Jacob Raes, "arm, scamel jonck man" met vele andere jongelui uit Linde "gaen recreeren" in het huis en de tuin van Mahieu de Princes, "cabarettier ter sanghe in Lynde, gheleghen inde cassellerie van Casselambacht"². Wellicht was *Ter Sanghe* de naam van de herberg.

Daar waren vele jongelui aanwezig, er werd plezier gemaakt, gezongen, gedronken en gedanst. Op zeker ogenblik komt Jacob met Jan de Neve "van zekeren dans, hebbende yghelick een been in de hant. Ende den voorn. Jan de Neve mach gheseijt hebben uuijt ghenouchten: 'Ic hebbe een been met vleesche daer ghij nijet af prouven en zult!'"³ Jacob Raes meent zich te herinneren dat hij daarop geantwoord heeft:

"Ic hebbe ooc een been, alzo wel als ghij midts welcken hij, suppliant, uut ghenouchte slouch den voornomden Jan de Neve metten voorn. beene up sijn schaudere, daerup hij, de Neve seijde: 'Aij mij, hoe styf slaet ghij!', ende midts dien smet hij den voorn. suppliant metten voorn. beene up zijn burst, loopende alzo wech ..."

Het was allemaal plagerij en speels gedartel onder jongelui van buiten, waarin van oudsher het elkaar stoten en stampen, het gooien met aarde en dgl. naar elkaar, als favoriete vormen van landelijk plezier een vast bestanddeel vormen.

Later op de dag ging dit ruw vermaak nog door en daarbij gebeurde een ongeluk, waarbij Jacob Raes iemand een kwade slag toebracht.

Deze bijzonder merkwaardige tekst vermeldt een wel heel zonderlinge dans. Danste men met een been met vlees in de hand dat men onder het dansen afknaagde? Was dit een symbool? Kwam dgl. dans ook elders voor? Op deze vragen moet ik het antwoord schuldig blijven.

Zwaarddansen te Gent (1657)

Uit het verhoor van Frans Eeckhaute i.v.m. een "manslach by hem gheperpetreert", blijkt dat in de herberg waar de moord plaats had, op dat moment slechts twee klanten aanwezig waren, Olivier de Meyer en Frans zelf. Deze twee hadden er een "geschil ghecreghen nopens tswert dansen"³.

Tegen het zwaarddansen, dat vooral op het platteland voorkwam, werd reeds vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw herhaaldelijk opgetreden. Zo kreeg te Gent op 19 december 1625 de griffier van de Oudburg opdracht een schrijven te richten aan "de Roeden ende Prochien, nopende het verbieden van het loopen van de mommers⁵, sweertdansers, etc." Op 16 december 1643 wordt dit verbod nog eens her-

haald en nu worden de redenen daartoe wat gepreciseerd:

alsoo gheduernde dese anstaende feest-daeghen ten platte lande worden gheperpetreert groote pertubation ende insolentien door de mombers ende sweertdancers, byzondere bij nachte ende ontijde ..

Maar het zwaarddansen was blijkbaar moeilijk uit te roeien. Zo werden op 4 januari 1662 "seven soldaten van Rodenhuijse" ontslagen uit de gevangenis. Ze waren er op de laatste dag van het vorig jaar ingestopt omdat ze in "masequers⁶ cleeren" rondliepen en ook als zwaarddancers optraden.

Het zwaarddansen is in Vlaanderen bekend vanaf de late veertiende eeuw. Oorspronkelijk lijkt deze groepsdans vooral voor te komen bij de vastenavondviering in de stad zowel als op het land, vooral in het Waasland en in de Vier Ambachten.

Men onderscheidde de zg. kettingzwaarddansen die dikwijls door groepen

van twaalf of vierentwintig werden uitgevoerd. Elke danser hield zijn eigen zwaard met de rechterhand vast en met de linker de klingpunt van het zwaard van zijn buur. Daarnaast had men ook de zg. solo-zwaarddanser die veel meer behendigheid moest bezitten. Men neemt aan dat de kettingzwaarddans in de Nederlanden is ontstaan⁷.

NOTEN

1. RA Brussel, *Geheime Raad, Spaanse Tijd*, nr. 896.
2. *Idem*, nr. 898.
3. RA Gent, *Oudburg*, nr. 2225.
4. SA Gent, *Nota's Van Werveke*, nr. 151.
5. *mombers*: zij die vermomd rondliepen.
6. *masequer*: gemaskerd (?), vermomde.
7. VERSTRAETE (E.). *Zwaarddansen in Vlaanderen. Historiek en Ikonografie*. St.-Niklaas, 1985. Vgl. ook met het standaardwerk van WOLFRAM (R.). *Schwerttanz und Männerbunde*. Kassel, 1935, dl. I, p. 180.

DE BOEKVLOEK

Louis De Wilde

Een testament neerpennen op een voorwerp dat men bezit is reeds meermaals voorgekomen. In boeken bijvoorbeeld ontdekt men dikwijls op een onbedrukt bladzijde achterin het werk de laatste wilsbeschikking van de eigenaar. Deze handelwijze blijft niettemin een zonderlinge gewoonte. Meer in zwang waren de zgn. boekvloeken.

Een heel eigenaardige vondst is wel het boek *De Historien des Ouden en Nieuwen Testemanets met Stichtelijke Toepassingen*. Op de voorpagina vindt men verder: "Getrocken Uyt de H.H. Vaderen Om de Zeden in allerhande staeten van Menschen te reguleren. In t'Frans beschreven door de Heer De Royaumont, Overste van Sombreal.

Vertaelt met Veersen op ieder Hoodstuck versien en met schoone Printen verciert. Tot Brussel Bij Johannes Leonard, Boek-Drucker en boek-verkooper bij het hof 1739. Met aprobatii”.

Het boek is in elk geval prachtig versierd met zowat 265 kleine kopergravuren naar de hand van de bekende graveur met de ‘etsnaald en burijn’ Pieter De Vel. Deze kunstenaar was werkzaam te Brussel in de tweede helft van de 17de eeuw. Hij verwerkte in zijn gravuren vooral gebouwen en perspectieven. Hij werkte bovendien mee aan ”De heerlijkheden van de Nederlanden” (1711).

Tot zover dan de uitleg over dit uniek werkje. Maar achteraan prijkt in sierlijk schrift deze boekvloek:

Desen Boeck

Behoort toe aan my Maria Francisca De Winter.

Die en vient bregten tuys. Die zal hebben

De schoonste Dogter van het huys en Die dat niet en Doet Die zal Den Duyvel trekken

met zijen slinken voet tot in het Diepste van de helle en Daer zal hij eetten snottepellen tot Ninove.

Jammer dat dit boek pas nu werd ontdekt en er absoluut geen aanspraak meer kan gemaakt worden op ”De schoonste Dogter van het huys”...

KERSTDAGPACHT¹

Danny Lamarca

Wie een beetje met het landbouwmilieu vertrouwd is, weet dat heel wat pacht-overeenkomsten niet worden geregeld volgens de ons voor de hand liggende kalender. Wij verwachten dat een huurcontract loopt van 1 januari tot 31 december. Met landbouwgronden is dat dikwijls niet het geval. Daar rekent men met contracten die lopen van 24 december tot Kerstavond het jaar daarop, een systeem dat ‘Kerstdagpacht’ wordt genoemd.

Die Kerstdagpacht heeft een erg lange

traditie. We geven een voorbeeld uit de 15de eeuw. Een zekere Walraeven Theunaert pacht 12 bunder land en meers te Deftinge ”eenen termijn van neghen jaren lanc durende, te betalen jaerlijks ten tweeën payementen daaraf d’eerste payemente ende pacht sal vallen te betalen te kersavond 1467”. Belangrijk in deze omschrijving is dat er in twee keer moet worden betaald en dat de eerste ‘schijf’ op Kerstavond, dus op 24 december, dient verrekend.

De traditie van de Kerstdagpacht houdt

verband met de manier waarop men in de middeleeuwen met de jaartelling omsprong. Voor een goed begrip, moeten we duidelijk twee elementen van elkaar onderscheiden, namelijk de begrippen jaartelling en jaarcijfer. Vandaag vallen die samen, maar dat was in de middeleeuwen wel anders! Bij ons gaan we om middernacht van 31 december 1998 over op 1 januari 1999. Nieuwjaar betekent dus dat we van jaarcijfer veranderen: van 1998 naar 1999. Het gebruik om het jaar de eerste januari te laten beginnen, werd vermoedelijk al in 153 voor Christus te Rome ingevoerd. Het bleef in de middeleeuwen behouden en 1 januari duikt doorheen de eeuwen als Nieuwjaar op.

Het probleem was dat het jaarcijfer gewoonlijk op een andere dag veranderde. Kort gezegd: men ging over van 31 december op 1 januari, net als vandaag, maar men veranderde niet van jaar. Zo volgde bijvoorbeeld op 31 december 1467 de dag 1 januari 1467.

Het jaarcijfer wisselde pas met Pasen, of met Kerstmis, of op 1 maart, 25 maart of 1 september, naargelang de streek, de overheid, de groep of de periode.

Zo kon met een reiziger in de dertiende eeuw die op 2 maart 1245 uit Venetië vertrok, en over Firenze naar Parijs reisde, waar hij begin april arriveerde, het volgende gebeuren: in Venetië was hij in het jaar 1245, in Firenze in 1244, in Pisa in 1246, in de Provence in het jaar 1245 en in Parijs in 1244!

De wisseling van het jaarcijfer, met andere woorden het moment waarop het jaartal veranderde, verliep in onze stre-

ken grofweg als volgt. Tot de achtste eeuw gebeurde dat op 31 december; vanaf de negende eeuw werd dat op Kerstavond; van de 12de tot de 13de eeuw gebruikte men de Paasstijl (waarbij het jaarcijfer wisselde op Goede Vrijdag op Paaszaterdag) en vanaf de 14de eeuw werd het opnieuw Kerstavond.

Deze zogenaamde Kerststijl heeft dus een lange traditie. Vandaar dat in landbouwmiddens de pachtcontracten op deze 'stijl' werden en worden afgestemd. Kerstavond is in veel gevallen de wettelijke aanvangsdatum van een pachtovereenkomst gebleven. Het was trouwens ook de dag dat de helft of de volledige jaarpacht moest worden betaald.

Voor heel wat mensen zal dat een bijzonder bangelijk moment zijn geweest, want wie zijn pacht niet kon ophoesten, had een sombere toekomst in het vooruitzicht. Laten we daar aan denken als we iemand een kaartje sturen met 'Vrolijk Kerstfeest' en 'Een voorspoedig en gelukkig Nieuwjaar...'

NOTEN

1. Voor nadere informatie over de tijdrekening verwijzen we naar: STRUBBE (E.I.) en VOET (L.). *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Brussel, Paleis der Academiën, 1991.

VERERING VAN SINT-ANTONIUS MET HET VARKENTJE TE HANSBEKE

Albert Martens

Aan de driesprong van de Kapellenstraat en de Zandestraat op de wijk Zande te Hansbeke staat, op het zuidoostelijke uiteinde van een stuk kouterland, een neogotische Mariakapel¹. Het bedehuis werd in 1901 gebouwd in opdracht van Monica Lambrecht, weduwe van Charles-Jean De Seille². Hoewel de kapel aan Onze-Lieve-Vrouw toegewijd is, werden in de blinde spitsboogvensters reliëfs in gebakken steengoed geplaatst (sedertdien verbrokken en vervangen), die taferelen uit het leven van Sint-Antonius Abt voorstellen. Ook in de kapel, aan een zijwand op een sokkel,

bevindt zich een beschilderd gipsen beeld van Sint-Antonius met het varkentje. Zo ontstond in deze Mariakapel een intense verering tot Sint-Antonius Abt.

Antonius (251-356) leidde een kluizenaarsleven vol ontbering in de Egyptische woestijn en werd (volgens de legende) door helse geesten belaagd. Hij inspireerde vele leerlingen door zijn ascetische levenswijze. De verering van Sint-Antonius Abt werd door de orde van de Antonieten gepropageerd en verspreid. Hij wordt aangeropen tegen boze geesten, vee- en besmettelijke ziekten.

Het ontstaan en de groei van de Sint-Antoniusverering te Hansbeke wordt geïllustreerd door het aantal (Antonius) doopnamen die in de geboorteregisters van Hansbeke opduiken. In de vroegere eeuwen werd te Hansbeke slechts af en toe een jongentje Antonius gedoopt: precies geteld 15 maal gedurende een periode van 275 jaren of gemiddeld eens om de 20 jaren. In het begin van de 20ste eeuw verschenen de roepnamen Antoine-Antoon (en ook wel Antoinette/Antonia) in stijgend aantal, de eerste maal in 1906 (zie het histogram dat de frequentie geeft van de doopnaam Antonius per decennium vanaf 1624 tot 1970). Deze bevindingen tonen aan dat de verering van Sint-Antonius Abt te Hansbeke pas ontstond

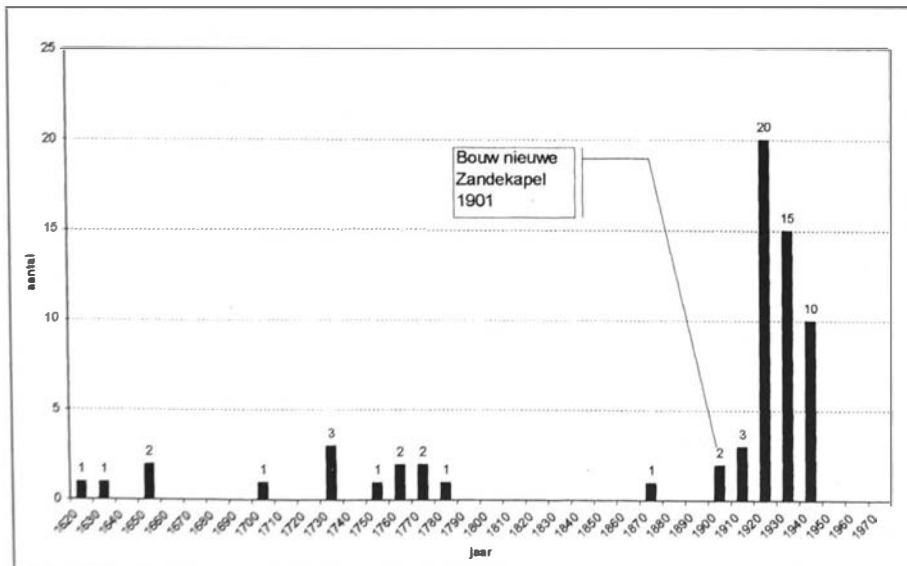
Antonius). De wassen afbeeldingen konden in de kapel bij de er aanwezige bewaarder gekocht worden. Tot voor kort lagen nog een tiental ex-voto's op het altaar in het bedehuis: 5 varkentjes, 3 schaapjes, 1 geitje en 2 duifjes. Deze ex-voto's zijn hol, vertonen een nerf en een merkteken. Waarschijnlijk zijn ze afkomstig van de wasgieterij Bert te Gent, gesticht door Pieter-Jan Bert in 1829. Momenteel zijn ze veilig opgeborgen bij de eigenares van de kapel.

na de bouw van de zogenaamde Zandekapel, zeer intens was in de jaren twintig en dertig, en ook nog na de Tweede Wereldoorlog gedurende een decennium lang levendig bleef.

Ouderen getuigen dat de mensen naar Zandekapel beewegden tegen ziekten bij het vee. Op het altaar plaatste men een wassen beeldje van het zieke of zorgbarende dier, stak een penning in de offerblok, en ging al biddend rond de kapel (langs de 9 reliëfs van Sint-

NOTEN

1. MARTENS (Albert). De Mariakapel op de wijk Zande te Hansbeke. *Het Land van Nevele*, XXVIII, 1998, nr. 1.
2. MARTENS (Albert). Verering van de J. Coleta te Hansbeke. *Oost-Vlaamse Zanten*, 1998, 4 (zie de bijdrage hierna)

Hansbeke
Aantal doopnamen
Antonius per decennium

VERERING VAN DE H. COLETA TE HANSBEKE

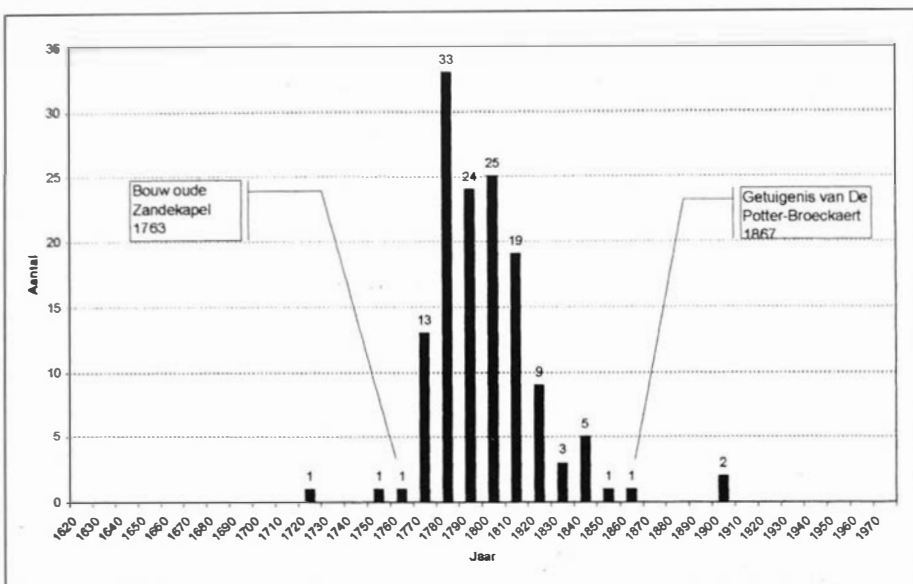
Albert Martens

Ten Zuidoosten van de Sint-Petrus- en Pauluskerk te Hansbeke, langs de oude 'Brughschen heirewegh' op het uiteinde van het 'cauterstuck', stond eertijds een veldkapelletje, eenzaam in het vlakke landschap'. Een eerste aanduiding van het bedehuisje vindt men op de kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden (1771-1778). Het werd enige jaren tevoren opgericht, waarschijnlijk in 1763 of daaromtrent, zoals blijkt uit een vermelding in een proces-verbaal van een (straat)schouwing, gehouden op 15 februari 1764: "den doschwegh loopende vande selve straete zuytwaert inden auden brughschen herwegh.. gheyndt (geëindigd) op volghende straete an de nieuwe capelle".

Het 'cauterstuck', waarop het bedehuisje gebouwd werd, maakte deel uit van het "Leen ter Elst ofte Rouckenburgh", dat sinds 1718 eigendom was van Pieter Sutterman (Hansbeke 23 mei 1687-Hansbeke 15 april 1773). Het is aannemelijk dat Pieter Sutterman, de toenmalige eigenaar van het 'cauterstuck', ook de bouwheer was van het kapelletje. Hij zetelde gedurende jaren in de schepenbank van de heerlijkheid van Hansbeke, eerst als schepen later als burgemeester. Zijn kinderen werden in het katholiek geloof grootgebracht. Twee dochters traden in het Groot Begijnhof Sint-Elisabeth te Gent, twee zoons werden tot priester gewijd.

Het kapelletje werd vermoedelijk gebouwd als smeek- of dankoffer, naar aanleiding en in afwachting van de priesterwijding van de jongste zoon van Joos-Andreas te Gent op 16 juni 1764. Wellicht vertoonde hij tijdens de priesteropleiding reeds symptomen van geestesziekte zodat zijn priesterwijding in de familie als een zegening aangezien werd. Zijn apostolaat was immers van korte duur. Reeds in 1768 werd hij als geesteszieke op rust gesteld. Volgens een kadastrale metingsschets uit 1877 had het gebouwtje een rechthoekige plattegrond (buitenafmetingen: 3,9 of 3,1 meter), een zadeldak en een ingang deur in de zuidoostelijke puntgevel. Het blijkt dat er te Hansbeke, korte tijd na de bouw van het kapelletje, een intense verering ontstond tot (zuster) Coleta, die in 1740 door paus Benedictus XIV zalig verklaard werd. Coleta (of Nicolette Boillet) werd op 13 januari 1381 te Corbie in Frankrijk geboren. Ze was eerst begijn, dan recluse, en trad in 1406 in in de orde van de Clarissen (arme Claren of Colettinen). Ze werd in 1807 door paus Pius VII heilig verklaard. Ze werd aangeroepen voor een voorspoedige bevalling en tegen oogziekten.

De verering tot de zalige Coleta vond een weerklank in de naamgeving te Hansbeke. Zwangere vrouwen die haar aanriepen voor een voorspoedige beval-

Hansbeke
Aantal doopnamen
Coleta per decennium

ling, gaven uit dankbaarheid de doopnaam Coleta aan het meisje dat ze baarden. Blijkens de parochiale doopregisters werd in de 17de en in het eerste kwart van de 18de eeuw te Hansbeke geen enkel meisje Coleta gedoopt. De naam Coleta dook er voor het eerst op in 1725, en daarna eenmaal in 1756, in 1768 en in 1771 en tweemaal in 1772. In het laatste kwart van de 18de eeuw telde men reeds 66 maal de doopnaam Coleta. Het samengaan van het ontstaan van de verering en de bouw van het kapelletje lijkt geen toeval. Wellicht stond in het bedehuisje een beeld van (de H.) Coleta uitgestald dat aanleiding gaf tot een volksdevotie. Het is niet uitgesloten dat het beeld er geplaatst werd door de begijntjes Sutterman, die het vroegere begijntje, dat Coleta geweest was, in het bijzonder vereerden. De verering bereikte een hoogtepunt nog voor de heiligverklaring van Coleta en bleef levendig gedurende de eerste helft van de 19de eeuw. De geschiedschrijvers De Potter en Broeckaert getuigden in hun kroniek van Hansbeke (1857) dat het kapelletje "ten zuiden van het dorp vroeger een veelbezochte plaats" was.

Monica Lambrecht (Hansbeke 3 oktober 1824-Merendree 5 april 1903), rentenierster en grondeigenares, die aan een ernstige oogkwaal leed (en wellicht de H. Coleta aanriep), deed de gelofte op de plaats van het oud bouwvallig kapelletje een nieuwe kapel te laten oprichten als de oogoperatie die ze op late leeftijd moest ondergaan, een gunstig verloop kende.

De nieuwe kapel dateert van 1901. In deze (Maria)kapel berust nog een oude relikwie van de H. Coleta. Deze relik werd wellicht in het vroegere kapelletje aan de bedevaarders ter verering aangeboden.

NOTEN

1. MARTENS (Albert). De Mariakapel op de wijk Zande te Hansbeke. *Het Land van Nevele*, XXVIII, 1998, nr. 1.

MET EEN KNIPOOG VAN MARIA IN DE SPEKTAKELSTAL. ALBERT PIETTE, FOTOGRAFIE EN DE KLEINMENSELIJKE MODUS

Marc Jacobs

"Le mode mineur de la réalité, disions-nous: ce sont des identifications latérales, une certaine dérision, quelques indéterminations, en prendre et en laisser; en être et, en même temps, ne pas en être, se trouver en marge tout en gardant un "pied" à l'intérieur; pratiquer simultanément l'engagement sérieux et la distance critique"(Albert Piette, 1992)¹.

"Ad schudde zijn hoofd. 'Ik geloof niet dat ik me voor zo'n stuk gereedschap zou kunnen interesseren.'

'Als het moet...' zei Maarten berustend. Wanneer je je ergens in verdiept, wordt het vanzelf interessant.'

Ze zwegen. Maarten had zijn benen naar voren gestrekt en keek nadenkend naar zijn schoenen, zijn handen in zijn zakken. 'Je zou zo moeten schrijven, 'overwoog hij, meer voor zichzelf, 'dat het gebouw van de wetenschap krakend instort en de Minister mij de volgende dag opbelt dat er niemand meer in leven is.'

Ad keek naar hem, met een ongelovig lachje."(J.J. Voskuil, 1998)².

Tijdens het internationale colloquium *"Einfluss neuer Feste und Braüche in der Volksreligion in Flandern, der Wallonie und der Deutschsprachigen Gemeinschaft"* dat op 14 november 1998 te Eupen plaatsvond, vielen in de volkskundige lezingen enkele details enigszins uit de toon. Mijn aandacht

werd speciaal geprikkeld door die terloopse zijsprongetjes in een ernstige studiedag. In haar lezing over hedendaagse gebruiken in Wallonië, vertelde de Luikse professor Françoise Lempereur honderduit over bedeltochten van kinderen (*"les traditions enfantines de quêtes: hêyes des roi, petite mariée de mai, ..."*) die op bepaalde tijdstippen in het jaar aan huizen aanbellen en er, verkleed, een dansje of een liedje uitvoeren (vergelijk met Driekoningen in vele Vlaamse gemeenten anno 1998-1999). Bij het beschrijven van dergelijke manifestaties, stakte het lekker gezellig voortkabbellende verhaal plots even, toen Lempereur de behoefte voelde op te merken dat ze tijdens een confrontatie met zo'n groepje plots had vastgesteld dat één van de jongeren onder de "traditionele kledij" wel héél flitsende sportschoenen van een bekend merk droeg. Blijkbaar werden er geen opmerkingen tijdens de scène zelf gemaakt, maar voor een publiek van volkskundigen kon dit storende detail in de marge wel even aangestipt (en betreurd?) worden. De verschillende betekenissen van het (afkeurend?) ge(glim)lach in de groep specialisten kon ik niet onmiddellijk doorgronden maar ik begreep wel dat even iets bijzonders werd aangeraakt.

Op hetzelfde colloquium bracht Gerard Rooijackers een zeer uitgebreid en knap verhaal over "Spektakelkribben in de Kempen. Dynamiek en betekenislagen

van een Zuid-Nederlands decemberritueel". De Nederlandse volkskundige presenteerde één van de beste lezingen van de dag, op basis van empirisch onderzoek waarover al een artikel verschenen is³. Interessant vond ik dat Rooijackers even stilstond bij klachten van toeschouwers, die soms zelfs schriftelijk werden geformuleerd. Zo werd geklaagd over het feit dat sommige personages hun rol niet perfect of voldoende geconcentreerd bleken te spelen. Er werden niet alleen Jozeffen met een polshorloge opgemerkt maar bovendien bleken de heerschappen in kwestie af en toe ook te kijken hoe laat het al was. Rooijackers constateerde dit, maar veroordeelde dit niet: niets menselijks zou de moderne volkskundige vreemd mogen zijn! Hij wees erop dat het om vrijwilligerswerk gaat en dat een "Jozef"(die elders een kroost heeft) ook op tijd de kinderen van school of van de sportclub wil halen (en daarom het uur in de gaten wenst te houden). Hij gebruikte het voorbeeld om het verwachtingspatroon van de toeschouwers te bespreken. Het feit dat het niet om een authentiek voorwerp uit de tijd van Christus ging (nog afgezien van het feit dat een digitaal uurwerk in het jaar -1/1 een fascinerend "milleniumprobleem" impliceert) is slechts deels relevant. Zoals Rooijackers aanstipte waren de landbouwwerktuigen die frequent als legitiem beoordeelde decoratie aanwezig waren, er evenmin in de tijd van het historische kindje Jezus. Er kunnen vele duidingen gegeven worden aan dergelijke handelingen en voorwerpen die niet op hun plaats lijken te zijn. Een polshor-

loge refereert aan andere tijdsritmen en cycli dan de landbouwwerktuigen en in een decemberritueel lijkt het spelen met en afbakenen van tijdszones en cycli bij uitstek belangrijk. Het lijkt me trouwens heel plausibel dat iemand anno 1998 ergens in de Lage Landen in een kerststal met levende figuranten de GSM van Maria of van één van de drie koningen heeft horen afgaan en beantwoorden. Worden dergelijke voorwerpen en acties getolereerd of doorbreken ze voor de meeste toeschouwers de "sfeer" van het gebeuren (tenzij het zou gaan om een postmoderne voorstelling waarbij het gedateerde concept van Engelen als boodschappers vervangen werd)?

Volkskunde blijkt een voorliefde te hebben voor fenomenen met een relatief afgesloten groep deelnemers, reeksen toeschouwers en buitenstaanders. Speciaal in folkloristische manifestaties, gekenmerkt door relatief geformaliseerde reeksen bewegingen en door hoofdpersonages met relatief strak omlijnende rollen, is het kijken met een bepaalde blik aangewezen: de blik van een persoon uit de streek, de blik van een volkskundige of de blik van een toerist. De deelnemers en toeschouwers focussen op bepaalde aspecten en hun samenhang. Ze lijken bepaalde afwijkende gedragingen doorgaans te tolereren of te negeren.

In deze bijdrage wil ik twee publicaties voorstellen van een onderzoeker die de voorbije jaren belangrijk werk heeft verricht rond deze fenomenen, maar die in de Nederlandstalige vakliteratuur nau-

welijks aandacht gekregen heeft. De Belgische sociale wetenschapper Albert Piette (geboren te Namen in 1960) is misschien nog geen sant in eigen land, maar zijn wetenschappelijk werk bleef in Parijs in elk geval niet onopgemerkt¹. Piette heeft naam gemaakt met werken over seculiere rituelen en religieuze fenomenen vanuit cultureel perspectief, onder andere met het boek *Les Religiosités séculières* (Parijs, PUF, 1993). In dit signalement wil ik vooral de aandacht vestigen op zijn werk over niet-typische en niet-pertinente details bij interacties in groep. Precies het feit dat foto's van bepaalde folkloristische manifestaties in België het object van zijn studie vormen, maakt dit dubbel relevant. Foto's van optochten en traditionele gebruiken fungeren doorgaans als illustraties in volkskundige werken, toeristische folders en kijkboeken. In sommige landen, zoals Zwitserland, werd de voorbije jaren veel aandacht besteed aan interpretatieproblemen rond het gebruik en de selectie van etnografische foto's². In België, en a fortiori in Vlaanderen, ligt dit terrein van problematisering in etnografisch onderzoek met beeldopnames nog grotendeels braak, hoewel Piette als één van de uitzonderingen kan vermeld worden.

1. Kleinmenselijke aspecten in folkloristische manifestaties

Piette publiceerde in 1992 bij uitgeverij Peeters te Louvain-la-Neuve het boek *Le mode mineur de la réalité. Paradoxes et photographies en anthropologie*. Het boek was het resultaat van

het theoretisch verwerken van indrukken en lucide observaties bij het bestuderen van enkele hedendaagse seculiere feesten in Wallonië.

De Waalse sociale wetenschapper werkte in het midden van de jaren 1980 aan een proefschrift over festiviteiten en "uitgevonden tradities" zoals het carnaval te Binche en te Stavelot, de 1-meiviering te Charleroi, de "goûter matrimonial" te Ecaussines, de "ducasse" van Bergen met de strijd tussen Sint Joris en de draak en tenslotte de (nieuwe) Feesten van Wallonië te Namen. Tijdens zijn veldwerk in 1985-1986 poogde hij zoveel mogelijk te verzamelen: de situaties zo dekkend mogelijk op papier te vatten. Naast het nemen van allerlei nota's en het aanleggen van documentatiemappen, ging hij samen met zijn vriendin aan de slag met een fotooestel. Zij schoten 54 films van 36 foto's. Uit de 1944 opnames selecteerde hij 341 foto's (17,5 %) die als illustraties fungeerden voor een studie over het verloop van de feesten. Na het verdedigen van het proefschrift (1987) en na de publicatie van *Les Jeux de la fête* (Parijs, Publications de la Sorbonne, 1988) kwam hij nader in contact met de vakliteratuur over visuele antropologische methoden en over fotografie als onderzoeksinstrument. Gewapend met de nieuwe inzichten, hernam hij zijn veldwerk en liet hij zijn vriendin in Binche en Stavelot 612 foto's nemen, terwijl hij nota's nam. Zijn oog ging ditmaal vooral uit naar "le mode mineur de la réalité": de "kleinmenselijke modus van de realiteit".

Een groot deel van zijn boek uit 1992 bestaat uit een fotografisch dossier van de zes bestudeerde feesten. Naast klassieke foto's zoals die vaak in volkskundige studies voorkomen, presenteerde hij ook opnames van ogenblikken en acties die meestal worden weggelaten: aankomen, schminken, gesprekjes voor het begin van de optocht, doorzakken na het feest, het naar huis gaan, ... Hij organiseerde dit in een eerste reeks in drie groepen: a) "spelen met het eigen personage", zoals bijvoorbeeld Sint Joris, b) overgangen en lege zones en c) de variaties van intensiteit van het gedrag. Bij elke reeks leverde hij duidend commentaar. Interessant is de keuze om de feesten van de Waalse gemeenschap over dezelfde kam te scheren als meer traditionele folkloristische manifestaties. Zo lezen we in het commentaar bij de foto's van optochten te Namen in de reeks "spelen met zijn personage" over Wilfried Martens: "*L'objectif des personnalités présentes, en particulier le premier ministre ... flamand et le bourgmestre de la ville: participer à la norme solennelle du moment, éviter un trop gros écart par rapport à la conformité sociale, ne manifester aucun engagement supplémentaire que celui impliqué par leur présence. Mais comment participer à cette solennité et rigidité formelle sans montrer quelque gêne, hésitation ou lassitude*"⁶. De lezer/kijker wordt uitgenodigd te letten op allerlei opmerkelijke verschijnselen: dat mensen in "middelen-eeuwen" pak gewoon op terrasjes zitten tussen anderen, dat clowns als garagis-

ten aan de feestwagen liggen te sleutelen voor het vertrek van de stoet, hoe militanten voor het begin van de 1-mei-stoet met de handen in de zakken staan te wachten tot het gaat gebeuren, het opzij kijken van deelnemers aan de optocht, de onderlinge gesprekken....

Piette beperkte zich niet tot het aanduiden van enkele details of tot het leveren van commentaar bij de opnamen. Hij poogde ook middelen te vinden om het beeld een verhaal te laten vertellen. Hoe kunnen foto's met enkele hulpstukken gelezen worden? Een eerste techniek bestaat uit het plaatsen van een kalkpapier op de foto van bijvoorbeeld een stoet en het accentueren van de silhouetten en enkele belangrijke kenmerken. Verder worden speciale leesrasters gebruikt waarbij met lijnen en strepen wordt aangeduid in welke richting de figuren op de foto kijken, hoe hun lichamen onderling gepositioneerd zijn (naast elkaar, oog in oog, rug aan rug, ...) en of er gesproken wordt. Verder kunnen tekens worden aangebracht om de intensiteit van bewegingen te duiden. Het komt er voor de onderzoeker op aan te kiezen en te accentueren⁷.

Aan de hand van een reportage over Vette Dinsdag te Binche in 1990⁸, legt Piette uit hoe feesten fotografisch gevat kunnen worden, inclusief tips over instellingen van lenzen. Hij stelt een aantal spelregels voor, zoals de regel om foto's niet digitaal te bewerken of op een andere wijze te manipuleren om ongewenste, storende details weg te werken. Piette vindt het nuttig om met twee

onderzoekers te werken: een fotograaf die de opdracht krijgt de hele situatie te vatten en allerlei plaatjes schiet en een tweede die mensen aanspreekt en de situaties in woorden beschrijft⁹. Deze methode is zeer zeker bruikbaar voor volkskundigen en kan in diverse studies van activiteiten in (heterogene) groep(en) worden uitgetest. Uit de analyse met codes en lijnen blijkt dat binnen de op het eerste gezicht homogene groep Gilles sommigen met elkaar aan het praten waren, misschien wel over koetjes en kalfjes.

Piette had dus een aanzienlijke hoeveelheid gegevens verzameld van fenomenen die hij met de koepelterm "kleinmenselijke modus" aanduidde. In de studie uit 1992 zocht hij vooral verklaringen voor de waargenomen gedragingen in de studie van paradoxen in rituelen en in een antropologische reflectie over liminaliteit en over rites de passage¹⁰. De kleinmenselijke aspecten lijken hier gevat te worden in de marges van het spel.

In de conclusie van zijn boek uit 1992 maakte Piette nog enkele bijkomende opmerkingen waarmee hij het antropologische kader verder oversteeg. Hij stelde vast dat men bij het overwegen van de kleinmenselijke details in rituele interacties denkt over individuen als wezens die in staat zijn situaties te beoordelen en zich al dan niet aan te passen. Op het inzicht na zijn studie van feesten en optochten kan in elk geval niet voldoende gehamerd worden: "*Entité sociale, jamais complètement*

actualisée par une situation, l'individu, non réductible à celle-ci, garde toujours un potentiel, un surplus constitutif d'une véritable trame sociale surgissant en filigrane derrière ou à côté de tout événement."¹¹ Hierbij merkte Piette op de valreep nog op: "*Ainsi, d'une certaine manière, ce travail pourrait contribuer à une anthropologie ou à une sociologie de la critique, telle que le proposent L. Boltanski et L. Thévenot (1987) élaborant un cadre théorique pour analyser l'activité critique*"¹².

2. Etnografie van de actie en details

De socioloog Luc Boltanski nodigde Piette uit om de reflectie verder te zetten en een monografie te maken voor de door hemzelf geleide "*Collection Leçons de choses*" bij uitgeverij Métailié¹³. Het volstaat een recente en uitstekend geïnformeerde status quaestionis over de hedendaagse Parijse intellectuele scène van de sociale wetenschappen door te nemen om ervan overtuigd te zijn dat Boltanski één van de belangrijkste vernieuwers van de jaren '80 en '90 was¹⁴. Zoals ik elders in verband met de geschiedschrijving heb betoogd, zijn de werkzaamheden van Laurent Thévenot en Boltanski belangrijk voor de ontwikkeling van innovatieve stromingen in diverse wetenschappelijke disciplines¹⁵. In de aangeduide reeks van Métailié verschenen verschillende belangrijke werken van een groep Franse onderzoekers rond deze twee sociale wetenschappers¹⁶.

In 1996 verscheen *Ethnographie de l'action. L'observation des détails* van

Piette in de *Collection Leçons de choses*. Hoe en wat ziet de socioloog als hij observeert? Bestaan er verschillende manieren van observatie in de sociologie en de etnologie? Hoe worden details geïntegreerd bij de constructie van het onderzoeksobject? Welke status hebben details in dit proces? Zijn er andere mogelijkheden denkbaar? Een kritische reflectie over verschillende soorten observaties moet volgens Piette leiden tot het geven van een "sociologische" plaats aan de mens zoals hij of zij is, in sociale situaties en niet volstrekt reduceerbaar tot een socioculturele logica of systeem. Het ontdekken van details die niet in "het schema" passen is daartoe een weg: *"Le détail particulier serait l'indice, nécessaire dans une situation sociale, de la présence d'hommes ordinaires, si l'on veut, d'être humains (...) L'enjeu est bien la représentation sociologique de l'homme qu'il est difficile de ne pas voir ... quand on se met à observer la vie sociale."*¹⁷

In vergelijking met statistische enquêtes, met interviews en met de analyse van teksten, is de visuele observatie in Frankrijk in sociologisch onderzoek niet alleen een weinig gebruikte techniek, maar bovendien ook weinig theoretisch uitgeklaard, zo meent Piette. Bovendien is het zo dat in het proces dat van onderzoek tot een publicatie leidt, steeds meer gegevens weggefilterd worden. Wetenschappers houden zich vaak bezig met het accentueren van één of meerdere aspecten van de informatie, door het vaststellen van enkele associaties tussen elementen en

door het wegvlakken van wat bijkomstig lijkt. Het (niet-typische) detail lijkt dat waar het oog moet naast kijken om goed te zien en dat wat moet vergeten worden om een leesbare tekst te bekomen. Het lijkt wel zo dat er een onderscheid gemaakt kan worden tussen goede en slechte details, waarbij op de eerste kan ingezoomd worden omwille van de illustratieve kracht van een typisch voorbeeld. Er zijn enkele methodes bekend die met behulp van verwaarloosde details (vorm van oren, nagels, tenen, vingers) pogen kopieën en originelen uit elkaar te halen. Sedert het beroemde essay van Carlo Ginzburg over sporen, is de methode Morelli ook ver buiten de kunstgeschiedenis bekend¹⁸.

Piette onderzoekt verschillende manieren van observeren die op details gericht zijn: zogenaamde antropologisch-etnologische benaderingen van culturen, het interactionele model en het kinetische model waarbij op micro-schaal (dat van gebaren en bewegingen) menselijk gedrag wordt geobserveerd. Naarmate de modellen verder op punt worden gesteld en gezuiverd worden, blijkt het "menselijke effect" weg te ebben, zo stelt Piette. Zijn ideaal is echter het vatten van "het leven zoals het is" door het geven van een plaats van details zonder belang, die niet typisch zijn voor een cultuur en niet pertinent zijn in een interactie.

Bij het structureren van het boek, richt Piette de blik op steeds kleinere observatie-eenheden: cultuur, interactie en

het gebaar. In het eerste hoofdstuk maakt hij duidelijk op welke wijze invloedrijke sociologische benaderingen (Durkheim, Weber, ...) selectiemechanismen impliceren die erop aansturen zo snel mogelijk met de meest essentiële of cruciale factoren te werken, grootste gemene delers. In het tweede hoofdstuk analyseert hij klassieke handboeken (in het bijzonder van B. Malinowski) voor de antropoloog die veldwerk mag verrichten en gaat hij met name in op de suggesties om het dagelijks leven te observeren en daarover te rapporteren. Naast problemen met het observeren, komen verder de reductionistische processen die gepaard gaan met de constructie van etnologische teksten aan bod. In het derde hoofdstuk passeren enkele technieken en modellen van de studie van interacties in de samenleving van de onderzoeker de revue, zoals de participerende observatie, het symbolisch interactionisme en de etnomethodologie. Een speciaal hoofdstuk wordt gewijd aan het veldwerk, het oeuvre en het begrippenapparaat van Erving Goffman. De ongekroonde koning van de observatie had zeer zeker oog voor elementen van afleiding, van zaken en handelingen die niet thuishoorden in een bepaald kader of die zich achter de schermen afspeelden. Piette poogt aan te duiden waar het subtiele verschil ligt tussen "frame analysis" van Goffman en datgene waarop hijzelf jaagt: "*la distraction est toujours déjà impertinente et donc à gérer. C'est bien ce qui préoccupe Goffman: les modalités de neutraliser ou d'excuser ces gestes. Ce n'est*

*pas le geste lui-même qui focalise son observation ("Nous sommes tous des humains") mais le sourire complice après celui-ci, révélateur d'une modalité de sa gestion (...) l'impossibilité goffmanienne de penser la distraction en dehors de son impact pertinent ou impertinent (...) le mode d'analyse (...) qui ne peut éviter de considérer la portée stratégique-pertinente de l'acte latéral"*¹⁹. Kleine gebaartjes worden geduid als ontsappingskanalen, vormen van protest en communicatie die kunnen gemanipuleerd worden, met het betekenisvolle neuskrabben tijdens het kaartspel als ultiem voorbeeld. Goffman ziet volgens Piette meer dan andere sociologen maar integreert de meeropbrengst onmiddellijk in het schema en het strategisch handelen.

In het vijfde hoofdstuk bespreekt Piette enkele problemen, mogelijkheden en technieken in de studie van gebaren, van bewegingen en van vormen van niet-verbale communicatie. Hier raken de observatie van het gedrag van dieren (ethologie) en het observeren van het culturele gedrag van mensen (etnologie) elkaar. Een eenvoudige handeling als het drinken van een kopje koffie kan in zeer veel kleine spierbewegingen ontleed worden. Hoewel met de grafische analysemogelijkheden van een computer (en door het feit dat redelijke scanners voor een prikje kunnen gekocht worden) al heel behoorlijk werk kan worden verricht, wijst Piette hier opnieuw op methoden die op andere manieren, zonder elektronica, kunnen gebruikt worden: het accentueren van

silhouetten en het werken met kalkpapier.

De conclusie die bereikt wordt na een evaluatie van de verschillende observatiewijzen is dat de onderzoeker in de benaderingen moet betrachten "interfocaal" te werken: overschakelen tussen het algemene en het detail. Onderzoekers die deze stap zetten in de verschillende types van observaties (van culturen, interacties, gebaren) slagen erin te spelen met schalen en elementen op andere niveaus in beeld te brengen, die dan worden geïntegreerd in het bredere kader, als typisch en pertinent detail.

In het zesde en laatste hoofdstuk komt Piette terug op zijn eigen vondsten. Het idee van de interfocale dimensie, van het in- en uitzoomen of van het opblazen van details, wordt behouden. Het gaat er daarbij echter om het typische in oscillatie (in een héén en weer gaande beweging) met het niet-typische te laten zien of het pertinente in oscillatie met het niet-pertinente, maar dan wel zonder het niet-typische of niet-pertinente in een algemeen perspectief te integreren. Het doel van deze benadering is, aldus Piette, de vaardigheid te cultiveren om de blik te richten op wat niet-essentieel is in een situatie waarvan men de culturele specificiteit heeft bepaald én op datgene wat niet pertinent is in een interactie waarvan men de specifieke regels al achterhaald heeft. Impliciet verondersteld is hier een zekere kennis van de cultuur. Het al hebben van "een beeld" is aangewezen.

Piette mobiliseert hier opnieuw het voorbeeld van de Gilles van Binche, ditmaal door aan de kleinmenselijke details in zijn eigen beschrijvingen in tekstvorm meer reliëf te geven door het gebruik van een ander lettertype. Geeuwen, gapen, groeten, knipogen, zuchten, struikelen, morsen, niet alleen een horloge aanhebben maar er ook naar kijken, tussendoor een broodje eten, indommelen, enzovoort. Piette laat uitschijnen dat mensen die hij bij het presenteren van zijn materiaal wees op al die kleine dingen, daarover allerlei opmerkingen formuleerden. Als hij een goed onderzoeker wou worden, dan zou hij dringend moeten leren te letten op wat telt, niet op onbelangrijke details. Bij het herhaaldelijk terugkomen op die aspecten, kan enige irritatie ontstaan. Doorbomen over deze kwestie kan leiden tot datgene waar Piette uitgekomen is en waar hij de toeschouwer/lezer wil laten uitkomen: *"toute personne à qui nous ferions voir de tels détails, ... Il est presque certain qu'étonnée de nos observations, elle répondrait d'une intonation qui ne tromperait pas sur l'intérêt qu'elle porte à notre propos. Lassée par notre manque de finesse, haussant les épaules et comme si notre interrogation allait tellement de soi, elle dirait "ce sont des hommes, c'est humain!"*²⁰. Het zijn uiteindelijk maar mensen, het is menselijk. Er is dus een graad van "menselijkheid" aanwezig in die kleine details. Hoewel ook andere elementen en effecten kunnen meespelen, meent Piette dat de referentie aan het "effect van menselijkheid" voldoende

de is om er aandacht aan te besteden. Dergelijke details worden vaak door de actoren niet opgemerkt of genegeerd. Het is een modus die hoort tussen onverschilligheid en fanatisme (het totaal opgaan in een situatie), met een menselijke dosering tussen attentie en interne souplesse. Voor de arrogante dooddoener "So what?" wordt bovengehaald, kan op zijn minst gevraagd worden het negeren te duiden en uit te leggen welke epistemologische keuzes aan de basis liggen van het gehanteerde menswetenschappelijke model.

Met behulp van de als illustratie weergegeven tekeningen (figuur 10 op p. 160) waarmee een scène uit de optocht van de Gilles wordt geanalyseerd, maakt hij duidelijk hoe volkskundige blikken homogene beelden kunnen construeren. In de concept-weergave (bovenaan) wordt schematisch het beeld van een compacte haast monolithische groep geprivilegieerd. Het silhouet benadrukt de choreografie die gekenmerkt wordt door convergerende posities van de personages, uitsluitend gericht op het ritmisch voortbewegen en het dragen van een stok ("balai"). De concept-bewerking van de foto laat een aantal significante en pertinente kenmerken van het ritueel zien: het respecteren van de regels van de traditie, de waardigheid van het folkloristische personage en het distinctief karakter van het ritueel. Bovendien komen hier actoren naar voor die competent zijn, de situatie correct inschatten, hun gedrag aanpassen en wederzijds coördineren. Op een volgende tekening worden meer accenten

aangebracht in dezelfde scène. Hier blijkt dat de neuzen letterlijk niet allemaal in dezelfde richting wijzen. Er blijken gesprekjes plaats te vinden in de groep. Het zijn minimale storingen die onmiddellijk verdwijnen als iedereen in dezelfde richting kijkt.

Het lijkt mogelijk de kleinmenselijke fragmenten in het geheugen van de betrokken mensen op te roepen door na de stoet met een polaroidfoto om uitleg te vragen ("Ik sloeg net een praatje met ..."). De betrokkenen beseffen wel dat dit gedrag niet pertinent is in het globale kader van de interactie waarvoor iedereen samen gekomen was. Ze zullen wellicht ook van mening zijn dat daarover rapporteren niet thuishoort in een verslag van de stoet. Het lijkt me overigens interessant voor veldwerkers om de proef op de som te nemen en met buiten hun weten genomen foto's naar de deelnemers te stappen en uitleg te vragen. Het zou me niet verwonderen dat men met een uitgebreid gamma van emoties en reacties geconfronteerd zou worden, van schaamte tot agressie.

Er blijkt ook een soort interne controle te functioneren. Wie al te ostentatief gaapt of te luidruchtig praat, riskeert sancties of de uitwijzing uit de groep. Deelnemers en toeschouwers lijken die grenzen en marges aan te voelen: "*cette marge de jeu permettant à l'être humain de rester dans le "cadre", tout en n'y étant pas, sans pour autant en sortir*"²¹. Piette suggereert zelfs dat het absoluut niet-gebruiken van die marges voor de deelnemers en de toeschouwers van de

interactie eventueel de vraag kan oproepen of de andere wel normaal is. Is de andere echt zo fanatiek?

Piette bereikt de intelligente conclusie dat er ook een inbreng van de toeschouwers of andere partij in de interactie nodig is om over de kleinsamenlijke modus te kunnen spreken. Competentie in interactie veronderstelt niet alleen de capaciteit om de situatie te identificeren en de handelingsmarge adequaat te hanteren, in staat te zijn regels als conventies te beschouwen. Verondersteld wordt tevens een mate van tolerantie om bepaalde handelingen van de partners in de interactie door de vingers te zien en niet expliciet op te merken. Wie zich in groep voortdurend zou storen aan particuliere details die men niet eens hoeft op te merken, kan eveneens als gek of gestoord beschouwd worden. Bij het bekijken van dergelijke optochten, feesten en rituelen kan men door wel even te kijken naar bepaalde elementen of gedragingen, letten op het feit dat mensen doorgaans niet volledig opgaan in hun actie: *"Visiblement, ces personnages, en train d'effectuer leur chorégraphie, ne sont pas complètement absorbés dans leur action, ou dirigeant leur pensée vers la tradition folklorique qu'ils représentent"*²². Een meer of minder geringe implicatie in de actie wordt getolereerd als natuurlijk, normaal, menselijk.

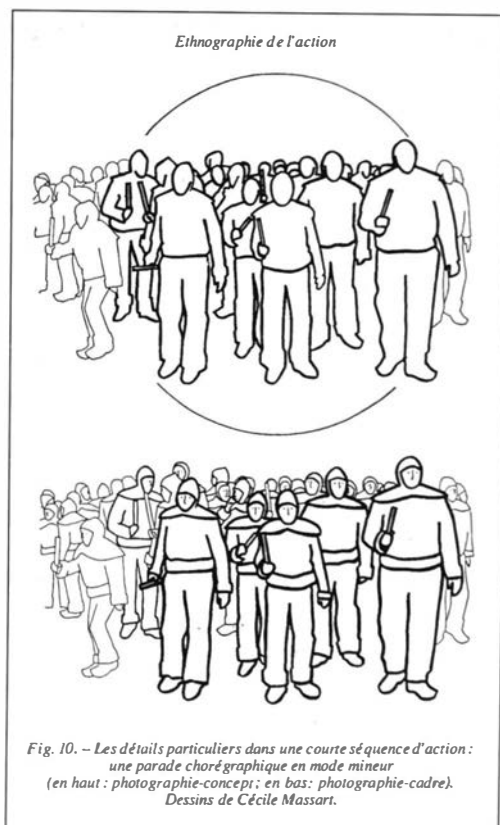
3. Koning, keizer, admiraal. Popla kennen ze allemaal.

Interessant zijn de laatste paragrafen van het zesde hoofdstuk in het boek van

Piette. Daar construeert hij een brug naar het werk van onderzoekers die met soortgelijke (en vele andere) vragen worstelden op het eind van de jaren 1980 en zo één van de mooiste en moeilijkste meesterstukken in de sociale wetenschappen van het afgelopen decennium produceerden: *De la justification* van Luc Boltanski en Laurent Thévenot²³. In dat boek poogden ze een grote hoeveelheid hangende vragen, complexe problemen en nieuwe wegen samen te behandelen in een complexe bundel. Piette herkent zich in de worsteling met de vraag welke plaats moet toegekend worden aan het particuliere in sociologische vertogen die gericht zijn op het algemene en het collectieve²⁴.

Één van de elementen die in het werk van Boltanski en Thévenot prominent aan bod komen, is de mogelijkheid tot het opmerken en aanwenden van particuliere details in bepaalde situaties. In een korte paragraaf brengt Piette zelf het tactisch gebruik van het particuliere detail te berde. Het gaat dan niet om een "verkleining" maar om een "vergroting", een proces waardoor de "niet-pertinent zijn"-voorwaarde van de kleinsamenlijke modus niet meer van toepassing zou zijn. Als voorbeeld wijst Piette op het procédé van de "satirische ont-hulling", zoals dit in bladen als de *Canard enchaîné* wordt toegepast. Een ander voorbeeld is een televisiereportage waar het beeld van een geeuwende paus bewust gemonteerd wordt, niet alleen om te tonen dat hij uiteindelijk maar een vermoeide mens is, maar ook om het spektakel van het optreden van

een kerkprins te doorprikken. Door de aandacht bewust te richten op die details, wordt het fragiele karakter van de kleinmenselijke modus doorbroken, zo meent Piette. Wie herinnert zich niet de vele malen uitgezonden beelden van de slapende hoge heren van de FIFA tijdens een match in het Wereldkampioenschap Voetbal 1998, die door honderden miljoenen mensen bekeken zijn? Van zodra één van de partners in de interactie, inclusief de toeschouwers en de mensen die alles in beeld brengen (TV-reporters, onderzoekers, ...), strategisch of tactisch gebruikmaken van de particuliere details, dan zou de kleinmenselijke modus doorbroken zijn: iets uitvergroten of het niet tolereren van een particulier gedrag. Piette beschermt zijn vondst als een kasplantje: *"Le mode mineur n'existe effectivement que si un geste, un détail n'est pas présenté comme un modèle de comportement et d'engagement partageable avec les autres partenaires de l'interaction. Seulement toléré, il ne peut devenir un type de conduites à imiter, sans alors rentrer dans le mode de la généralité."*²⁵ Deze afschermdende opstelling heeft voor- en nadelen en is paradoxaal. Door het fenomeen van de kleinmenselijke modus in de context van wetenschappelijke observatietechnieken en verklaringsmodellen niet onmiddellijk volstrekt recupereerbaar en kanaliseerbaar te maken, wordt het sorteren van attenderende en reflexieve effecten niet onmiddellijk geneutraliseerd: de "hele mens" kan niet gevat worden in het gehanteerde sociaal-wetenschappelijke

model. Voor volkskundig of cultuurhistorisch onderzoek dat zich op feesten en tradities van de gewone man richt, is het mooi meegenomen dat Piette folkloristisch materiaal gebruikte. De vraag naar aandacht voor de niet-typische en niet-pertinente details kan misschien iets loswrikken. Inspanningen om telkens opnieuw te onderstrepen dat categorieën als "volk" en alle afgeleiden "constructies" zijn, lijken vaak af te glijden op de volkskundige vertogen en praktijken. Misschien kan de discussie op een andere manier aangezwengeld worden, door uitleg te vragen over de kleinmenselijke aspecten als men het dan toch over "de

cultuur van gewone mensen" wil hebben. Piette met zijn foto's en de daar aangeduide details maken duidelijk dat er een speciale blik gecultiveerd wordt; dat volkskundigen die archiefstukken met veel "overbodige details" of "redundante informatie" lezen of stoeien met eigen ogen observeren, zich inspannen om bepaalde dingen te zien en andere zaken te negeren. De confrontatie met de weggelaten aspecten kan iets leren over moraliserende doelstellingen, fata morgana's en wensbeelden of over de graad en aard van tolerantie die men bij het bestuderen van "volkscultuur" hanteert.

Deze vaststellingen en inzichten zijn niet allemaal nieuw, al worden ze in de volkskundige literatuur slechts héél sporadisch teruggevonden. In 1977 publiceerde J.J. Voskuil een memorabel artikel over een groepje onderzoekers (waaronder zichzelf) die poogden een volkskundige "landbouw"film op te nemen over het hanteren van de dorsvlegel in het Drentse dorp Roswinkel "in het begin van de twintigste eeuw". Het zoeken naar een geschikte setting voor de opname leverde al veel moeilijkheden op: "Hoewel er een korenveld was gevonden achter het enig overgebleven eikenbosje en we dus in de rug min of meer gedekt waren, had de cineast al zijn inventiviteit nodig om zo te filmen dat er geen storende elementen in het beeld kwamen, nog afgezien van de geluiden van passerende auto's en van een vliegtuigje (...) Alles bij elkaar was dat echter niets vergeleken bij de pro-

blemen waarvoor het verfilmen van de mensen ons stelde". Naast het weergeven van de traditionele werkzaamheden op het veld, zou op voorstel van de gastheren ook een middagpauze gefilmd worden waarbij de boerin pannenkoeken en koffie zou brengen. "We begrepen dat het een menselijk accent aan de toch wat droge technische handelingen zou geven en een menselijk accent is nooit weg (...) Kun je dat eten en die borrel laten brengen door een modern geklede vrouw met rokken tot de knie? Wij vonden van niet. Er werd een oude boerin geraadpleegd en er kwam een stel kleren uit de kamferkist die voor de eerste wereldoorlog voor het laatst in gebruik waren geweest en waarvan in het bijzonder de rokken een uiterst bevredigende lengte hadden (...) Ik vermoed dat we op dat ogenblik voelden dat we op een hellend vlak zaten, maar dat we niet wisten waarom, omdat ieder onderdeel van het scenario immers op zijn waarheidsgetrouwheid getest was". Wat later bleek één van de deelnemers het spel plots niet meer helemaal te willen meespelen nadat de toeschouwers een detail niet getolereerd hadden en expliciet in de aandacht gebracht hadden: "Toen (...) bleek plotseling dat Eefting, die de schoven vanaf de wagen moest opsteken, een hoed had opgezet - en niet eens een oude hoed, maar een snel sporthoedje van een type dat in de jaren vijftig in de mode is gekomen. De camera stond meteen stil. Die hoed moest af. Maar Eefting was ook moe en hij was het knap zat. 'Hoed blijft op', zei hij alleen. En dat bleef hij. Ik zou dit

*betrekkelijk onbelangrijke incident niet verteld hebben, als het niet een vervolg had gehad*²⁶.

Na het ontwikkelen van de film, stelden de makers vast dat het niet perfect was zoals ze gewent hadden. Ze merkten "dat er toch nog kleinigheden aan onze aandacht ontsnapt waren: enkele mannen hadden een trouwring om, terwijl trouwringen aan het begin van deze eeuw onder de boerenbevolking zeer ongebruikelijk waren, en één van hen droeg zelfs een polshorloge. En dan was er natuurlijk de hoed van Eefting. Maar, en dat was het merkwaardige, die hoed gaf geen ergernis. Hij werkte eerder bevrijdend, zoals iedere fout waarop we onszelf konden betrappen een gevoel van voldoening gaf. Het was of de film er waarheidsgetrouwer door geworden was, al liet dat zich slecht rijmen met de krampachtigheid waarmee we anachronismen hadden trachten te vermijden"²⁷. In een poging om dit fundamentele intuïtieve inzicht te verklaren, beschreef Voskuil eerst de veranderingen die Roswinkel over langere termijn, over "1900" heen, beleefd had en liet hij aanvoelen dat die wijzigingen hadden ingegrepen in het leven van het individu en spanningen veroorzaakt hadden. Bij het nabootsen en in beeld brengen van het leven zoals het vroeger zou geweest zijn, kwamen bepaalde aspecten en vooronderstellingen van de benadering via details in het licht: "Misschien werkte de hoed van Eefting daarom zo bevrijdend. Hij was plotseling geen man meer die deed of het vijftig jaar geleden was, maar een man van 68 die voordeed hoe

hij vijftig jaar geleden een schoof opstak, met alle irritatie die daar op dit ogenblik bijhoorde. Die mogelijkheid ontbrak echter bij de scènes die werden ingevoegd terwille van het menselijk accent.. Daarvoor zijn de technieken van het eten van een pannenkoek of het achteroverslaan van een borrel te vanzelfsprekend. Als deze scènes iets weerspiegelden dan waren het de menselijke verhoudingen op het ogenblik van de opname (...) Ervaringen als deze zijn niet nieuw. De voldoening die het geeft als zo'n film af is en de lof die hij oogst wanneer hij tenslotte gedraaid wordt, maakt alleen dat ze ook graag weer vergeten worden, terwijl ze juist voor een wetenschap als de onze van beslissend belang zijn."28. Voskuil duidde wat hij hier onmiskenbaar op het spoor was, als kind van zijn tijd als een symptoom van wat hij in de volkskunde wou ontmaskeren, pogingen om het verleden te romantiseren in een tijd van "te snelle maatschappelijke (sic) ontwikkeling". De ervaring werd hier in 1977 op de valreep nog gerecupereerd als een kritisch beeld over het eigen vak, terwijl, zo zou 21 jaar later in een monsterpublicatie blijken, de blik in de spiegel tegenover de spiegel tegenover de spiegel verregerende effecten sorteerde. De slotopmerking van zijn artikel krijgt in dat licht een bijzondere dimensie: "Tussen twee van de vele opnamen door zei Ter Horst tegen me: 'Voskuil, ik heb nooit geweten dat mijn leven zo romantisch is geweest.' Hij bedoelde dat niet als critiek, maar hij had critiek niet scherper kunnen formuleren."²⁹

Misschien moeten toch enkele expedities in het ongerepte land van de kleinsamenlijke modus ondernomen worden. Heeft deze modus immers geen geschiedenis? Het onderling praten in de kerk of in de stoet, het geeuwen of groeten naar toeschouwers (of het concept "toeschouwer"), enzovoort, al deze fenomenen kunnen andere betekenissen hebben in de 16de, de 18de en 20ste eeuw, van streek tot streek en van groep tot groep. Bovendien is het nog niet duidelijk wat de effecten kunnen zijn van het laten sorteren van het "menselijke effect". Regelmatig in onze beeldcultuur (in documentaires) opduikende korte beeldsequenties, die ik associeer met het concept "zich als één blok presenterende groepen mensen", zijn de oude filmbeelden uit de jaren dertig van geuniformeerde mensen die door Duitse lanen marcheren of groepen burgers die Hitler een groet brengen. Een analyse van details van dergelijke opnames zal ongetwijfeld uitwijzen dat in dergelijke scènes niet alle neuzen letterlijk in dezelfde richting wezen en dat allerlei kleinsamenlijke details aangeduid kunnen worden. Het waren dus ook maar mensen. Er waren gradaties tussen volstreekte apathie en compleet fanatisme. Op het gevaar het concept van de kleinsamenlijke modus helemaal kapot te maken, kan dit zelfs tot concentratiekampen doorgetrokken worden, waarbij allerlei vragen over persoonlijke verantwoordelijkheid, beslissingsmarges en menselijkheid volop openbarsten. Verdraagzaamheid is een complex, veelzijdig en ook erg fragiel fenomeen. Misschien kunnen derge-

lijke denkpijsten en voorbeelden leiden tot het begrijpen van de afscherpende houding van de auteur.

Piette pint zich in zijn boeken vast op fotografie: het medium van de video (of zoals hoger geïllustreerd: de film) wordt nogal verwaarloosd. Er werd niet gewacht op sociale wetenschappers om tegemoet te komen aan de behoeften van mensen om de grenzen van de conventies bij interacties af te tasten of om de mate van tolerantie van mensen in specifieke situaties te testen. Er zijn grote overeenkomsten tussen het al gedurende decennia bekende "candid-camera" en het etnomethodologische experiment. Het volstaat om de programmabrochures in te kijken om in te zien dat commerciële TV-stations inspelen op deze nieuwsgierigheid. Zelden gaat het in dergelijke shows om scènes die geschoten worden in volstreekte vreemde culturen; wel om compilaties van fragmenten uit Noord-Amerika of Europa, zelden uit de Derde (of Vierde) Wereld. Een overdreven knipogende, telefonerende of op andere wijze ongevoelende handelende Maria of een wel heel ostentatief op zijn uurwerk kijkende Jozef in een levende kerststal: misschien heeft één of andere TV-productieploeg die grap al wel uitgehaald. Wat is vandaag een tv-serie zonder een reeks "leuke bloopers" na afloop, waarmee afstand wordt genomen van het geheel of waarmee alles gerelativeerd wordt? Het VRT-Woestijnvis-programma "Alles kan beter" maakt er op het eind van de jaren '90 een handelsmerk van om in televisieprogramma's op zoek te gaan

naar de kleinmenselijke modus, aspecten die de meeste kijkers wellicht genegeerd of getolereerd hadden. Focussen op details wordt in de populaire televisiecultuur als humoristisch procédé opgediend. Het kan net als het boek van Piette attenderend werken. Zou het trouwens toeval zijn dat de meest verregaande schildering (in *Het Bureau* van J.J. Voskuil) van (problemen om zich te bewegen in) werelden vol pertinente en niet-pertinente details door een systematisch te breed kijkende, sceptische en avant-la-lettre deconstruerende volkskundige geconstrueerd werd?³⁰

NOTEN

1. (vertaling) 'De kleinmenselijke modus van de realiteit, zegden we: dat zijn zijdelingse identificaties, een zekere mate van spot, enkele onbepaaldheden, ervan nemen en laten, er zijn en er tegelijkertijd ook niet zijn, zich in de marge bevinden terwijl men een "voet" binnen houdt, tegelijkertijd een serieus engagement en kritische afstand houden'. PIETTE (Albert). *Le mode mineur de la réalité. Paradoxes et photographies en anthropologie*. Louvain-la-Neuve, Peeters, 1992, p. 8 (inleiding door Jean Remy, Louvain-la-Neuve).

2. VOSKUIL (J.J.). *Het Bureau 4. Het A.P. Beerta-Instituut*. Amsterdam, Uitgeverij G.A. van Oorschot, 1998, p. 587.

3. ROOIJAKKERS (Gerard). 'Ho, ho, kom naar de kerst-show'. Spektakelstallen tussen communitas en competitie in de Kempen. *Volkskundig Bulletin*, 22, 1996, 3, p. 330-351. Zoek in de illustratie op p. 337 het polshorloge. Zie verder de opmerkingen op p. 344-345 onder het kopje "Reli-toerisme: 'echter kan niet'", met onder andere de ver-

melding van klachten over horloges van Maria en Jozef.

4. Momenteel is Piette verbonden als "maître de conférences" aan één van de universiteiten in de Franse hoofdstad (Paris VIII). Hij is ook lid van het *Centre d'études interdisciplinaires des faits religieux* van de *École des Hautes Études en Sciences Sociales* te Parijs.

5. Zie bijvoorbeeld het selectieve overzicht van (na de besproken publicaties van Piette verschenen) Duitstalige literatuur over fotografie en volkskunde bij de interessante notitie: VOGEL (Fritz). Bauernkutte oder Büsserhemd? Nachbemerkingen zur Ausstellung im Museum für Kommunikation, Bern: "Gesucht-Avis de recherche". *Menschenbilder in der Polizeifahndung. Schweizer Volkskunde*, 88, 1998, p. 90-93.

6. (vertaling) 'De doelstelling van de aanwezige hooggeplaatste personen, in het bijzonder van de eerste minister die Vlaming is en van de burgemeester van de stad (Namen is): deelnemen aan de plechtige plichtsplegingen van het ogenblik, vermijden dat er teveel afstand wordt genomen van de wijze waarop de anderen zich gelijkaardig gedragen maar tegelijkertijd geen supplementair engagement laten blijken bovenop hetgene hun aanwezigheid impliceert. Maar hoe moet men deelnemen aan deze plechtigheid en formele strengheid zonder enige gegeneerdheid, aarzeling of zichtbare vermoeidheid te tonen?' PIETTE, *Mode*, p. 37.

7. PIETTE, *Mode*, p. 47-62.

8. Zie de fotoreportage in PIETTE, *Mode*, p. 66-85.

9. PIETTE, *Mode*, p. 64-65.

10. PIETTE, *Mode*, p. 102 en passim.

11. (vertaling) 'Als sociale entiteit, die nooit helemaal verwezenlijkt is door een situatie, houdt het individu, dat daartoe niet herleidbaar is, steeds een mogelijkheid om iets

anders te doen, een surplus dat leidt naar een sociale structuur die als een fijn draadwerk achter of naast elk evenement te voorschijn komen'; PIETTE, *Mode*, p. 104.

12. (vertaling) 'Op zekere manier, kan dit werk dus bijdragen aan een antropologie of sociologie van de kritiek, zoals voorgesteld door L. Boltanski en L. Thévenot (1987) bij het uitwerken van een theoretisch kader om kritisch handelen te analyseren'. PIETTE, *Mode*, p. 104. Hij verwijst hier naar BOLTANSKI (Luc) & THÉVENOT (Laurent). *Les économies de la grandeur*. Parijs, PUF, 1987.

13. PIETTE (Albert). *Ethnographie de l'action. L'observation des détails*. Parijs, Éditions Métailié, 1996, p. 10.

14. DOSSE (François). *L'empire du sens. L'humanisation des sciences humaines*. Parijs, Éditions La Découverte, 1995, passim.

15. JACOBS (Marc). Actornetwerk. Geschiedenis, sociale wetenschappen. De nieuwe Annales en het werk van Boltanski en Thévenot: een (re)viewartikel. *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 22, 1996, 3, p. 260-289.

16. Het zou ons te ver leiden om alle werken in de snel aangroeiende reeks aan te halen. Enkele voorbeelden moeten volstaan. Medestichter van de reeks, wijlen Michael Pollak, liet onder meer zijn boeken over het behouden van sociale identiteit in extreme omstandigheden (in 1990: *L'Expérience concentrinaire (Essai sur le maintien de l'identité sociale)*) en zijn sociologische reflectie over homoseksuelen en AIDS bij Métailié verschijnen. Luc Boltanski publiceerde er zijn bundel *L'Amour et la Justice comme compétences (Trois essais de sociologie de l'action)* en *La Souffrance à distance (Morale humanitaire, médias, et politique)*. Boltanski kon het werk *Les Microbes:*

guerre et paix suivi de Irréductions van Bruno Latour voor de reeks binnenhalen. Enkele van de beste leerlingen van Boltanski en Thévenot publiceerden er hun proefschriften en eerste boeken: bijvoorbeeld *La Faute professionnelle (Une sociologie des conflits de responsabilité)* van Francis Chateauraynaud; *L'Expertise médicale (Essai de sociologie sur l'exercice du jugement)* van Nicolas Dodier uit 1993, gevolgd door zijn *Les Hommes et les Machines (La conscience collective dans les sociétés technicisées)*. Onderzoek(st)ers die net als Boltanski uit de "stal" van Pierre Bourdieu kwamen, kwamen hier eveneens met hun werk. Monique de Saint-Martin publiceerde in 1993 in *Leçons de choses* haar *L'Espace de la noblesse*, een knappe studie over de machtsbases en kapitaalstructuur van de hedendaagse adel in Frankrijk. De poging om een lichte versie van modellen van Thévenot en in het bijzonder Boltanski toe te passen op verwachtingen ten aanzien van kinderen in diverse historische periodes, kreeg in 1995 ook een plaats in de collectie: *Ce dont les enfants sont capables. Marcher XVIIIe, travailler XIXe, nager XXe* van Pascale Garnier.

17. (vertaling) 'Het bijzondere detail zou een (in een sociale situatie noodzakelijk) teken zijn van de aanwezigheid van gewone mensen, als men wil, van menselijke wezens (...) De inzet is goed en wel de sociologische representatie van de mens die moeilijk niet te zien is .. als men aanvangt met het observeren van het sociale leven.' PIETTE, *Ethnographie*; p. 10.

18. GINZBURG (Carlo). Sporen. Wortels van een indicie-paradigma, in: GINZBURG (C.), *Omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering*. Nijmegen, SUN, 1988, p. 206-261. Zie ook BESSY (Christian) &

CHATEAURAYNAUD (Francis). *Experts et faussaires: pour une sociologie de la perception*. Parijs, Métailié, 1995.

19. (vertaling) 'De afleiding is altijd al pertinent en dus te beheren. Het is dat wat Goffman bezighoudt: manieren om dergelijke gebaren te neutraliseren of te verontschuldigen. Het is niet in de eerste plaats het gebaar zelf dat zijn aandacht trekt (We zijn allemaal maar mensen) maar wel de glimlach die erop volgt, die een manier om het te behandelen onthult (... er lijkt sprake van) een onmogelijkheid in het systeem van Goffman om afleiding te denken buiten haar pertinente of impertinente impact (...) de wijze van analyseren kan blijkbaar geen duiding in de zin van strategisch-pertinente draagwijdte van de zijdelingse handeling vermijden'. PIETTE, *Ethnographie*, p. 104-105.

20. (vertaling) 'Iedereen aan wie we dergelijke details zouden laten zien, zal bijna zeker, verbaasd over onze observaties, antwoorden met een intonatie die niets zou verhullen over de mate van belangstelling die de betrokkene koestert voor ons probleem. Vermoeid door ons gebrek aan finesse, de schouders ophalend en net alsof onze vraagstelling zo vanzelfsprekend is, zou men zeggen: het zijn mensen, het is menselijk.' PIETTE, *Ethnographie*, p. 147.

21. (vertaling) 'Deze marge van het spel laat toe aan het menselijk wezen om in het kader te blijven, terwijl men er niet helemaal [M.J. bijvoorbeeld met de gedachten] bij is, zonder echter uit het kader te stappen.' PIETTE, *Ethnographie*, p. 163.

22. (vertaling) 'Het is duidelijk zichtbaar dat deze personages terwijl ze hun choreografie uitvoeren, niet compleet geabsorbeerd zijn in hun actie, of hun gedachten uitsluitend laten uitgaan naar de folkloristische traditie die ze representeren'. PIETTE, *Ethnographie*, p. 164.

23. BOLTANSKI (Luc) & THÉVENOT (Laurent). *De la justification. Les économies de la grandeur*. Parijs, Gallimard, 1991.

24. Zie PIETTE, *Ethnographie*, p. 166-167.

25. PIETTE, *Ethnographie*, p. 181.

26. VOSKUIL (J. J.). Omzien met weemoed. Van dorsvlegel tot landbouwfilm, verslag van een kettingreactie. *Volkkundig Bulletin*, 3, 1977, 1, p. 1-15, citaten p. 9-10.

27. VOSKUIL, Omzien, p. 10.

28. VOSKUIL, Omzien, p. 13-14.

29. VOSKUIL, Omzien, p. 14.

30. Een groot deel van VOSKUIL, Omzien, werd licht gewijzigd overgenomen in VOSKUIL, *Bureau 4*, p. 590-598. Het is volgens mij een cruciale sleutel voor de hele roman-cyclus: voorafgegaan door "Hij was er niet meer, of liever, hij was een soort geestverschijning geworden, die zwijgend het Bureau verliet waar hij tot voor kort gewerkt had"(p. 589) gevolgd door "Iemand die zijn naam niet noemde en hem wilde spreken... hij voelde daar een verborgen dreiging in, alsof hij iets gedaan had dat niet door de beugel kon en dat nu ontdekt was"(p. 599) en verder "'Je beschrijft hoe je die film gemaakt hebt! Je laat zien hoe dat uit de hand loopt! En dan stel je vast dat het een totale mislukking is geworden!' Maarten knikte. 'Maar daarmee loop je ook meteen weer op kop! Want met die kritiek stel je je erboven en je laat de anderen, die ook hebben meegedaan, in de kou staan!'. Maarten knikte geamuseerd. Hij vond dat een aardige opmerking.(p. 607)

VAN DER LINDEN R.

*Oostvlaamse Zanten (1961-1996),
Nederlandse Volkskundige
Bibliografie, deel 37 - 's-Gravenwezel
(Schilde), 1998, 404 p.*

Het is de tweede maal dat in de sinds vele decennia goed bekende, sterk gewaardeerde en veelgebruikte reeks delen van de *Nederlandse Volkskundige Bibliografie* het in 1926 gestichte tijdschrift *Oostvlaamse Zanten* aan bod komt. In deel 7 werd door R. van der Linden de inhoud van de periode 1926-1960 geïnterpreteerd. Nu brengt dezelfde ons de ontsluiting van de jaren 1961-1996.

Beide delen zijn het resultaat van het naarstig en accuraat compilatiewerk van de ons allen welbekende en hooggeschatte volkskundige die sinds zovele jaren hoofdredacteur van het tijdschrift is en daarop doorheen de jaren een blijvende stempel heeft gedrukt. Het is een feit dat de kwaliteit van een tijdschrift en de regelmaat van verschijnen in sterke mate het gevolg zijn van de persoonlijkheid van de hoofdredacteur. Renaat van der Linden wist door zijn bezielend enthousiasme mensen naar de pen te doen grijpen en zelf was hij steeds gereed om in te springen wanneer door onvoorziene omstandigheden lacunes of vertragingen dreigden te ontstaan. Hij neemt aldus een waardige plaats in naast wijlen J. De Brouwer van *Het Land van Aalst*, K.C. Peeters van *Volkskunde* en A. Viaene van *Biekerf* om er slechts een paar te noemen.

Met dit deel van de volkskundige bibliografie zet hij dan ook een kroon op het werk van 'zijn' tijdschrift. Het kan geen toeval zijn dat de door hem hier behandelde periode eindigt met de jaargang 1996, wanneer een nieuw tijdvak voor het tijdschrift aanbrak dat ook in uiterlijke elementen als de lay-out, de kaft en de opmaak duidelijk werd gemarkeerd.

Het hier besproken werk is een bijzonder bruikbaar instrument. Het is opgevat volgens de in tientallen delen reeds beproefde formule. Na een beknopte geschiedenis van het tijdschrift in de hier behandelde tijd, volgt een overzicht van de bijdragen, ingedeeld in tweeëntwintig rubrieken, gaande van volkskunde in het algemeen over de materiële (nederzetting, gebouwen, voorwerpen, enz.) tot de geestelijke (volksgeloof, -devotie, heiligenverering, volksgeneeskunde, volkswetenschap, enz.), volkskunde.

Daarop volgen het op eenzelfde leest geschoeide overzicht van de recensies. Dit uitermate nuttig werkinstrument, een *must* voor elke wetenschappelijk actieve volkskundige, wordt gemakkelijk toegankelijk door de index van persoonsnamen, waarbij, naad- en feilloos, een gestoffeerde zakenindex en een inhoudstafel aansluiten.

W.L. Braekman

BOSMANS W.

Fijfer & Trom in het Vlaamse Land. Peer, muziekuitgeverij Alamire, 1998, 160 blz., 70 muziekvoorbeelden, English summary 6 pages, résumé français 6 pages, 72 ill., cd met 19 muziekstukken opgenomen tussen 1953 en 1995.

Op sommige traditionele volksfeesten in Vlaanderen is het instrumentenduo fijfer en trom niet weg te denken. Ontstaan in de 15de eeuw werd deze in oorsprong militaire instrumentencombinatie populair in het Vlaamse volksleven, vooral bij ceremonies op straten en pleinen. Wim Bosmans, wetenschappelijk medewerker aan het Brusselse Instrumentenmuseum, schetst het ontstaan en de evolutie van die populaire Vlaamse muziektraditie. Die wordt in al haar facetten toegelicht: de benamingen van de fijfer, zijn bouw, speeltechniek, repertoire, geschiedenis, verspreiding en gebruik.

Zo blijkt dat de oudst bewaarde fijfer uit het Vlaamse land in het Brusselse Instrumentenmuseum wordt bewaard, en in het begin van de 19de eeuw in het Gentse atelier Kerckhove werd vervaardigd. Fijfer en trom traden vooral op in alle mogelijke profane en religieuze optochten en werden doorgaans ingehuurd door de vereniging die ze vergezelden. Dat was doorgaans een schuttersgilde, maar soms ook een rederijkerskamer.

Archiefwerk leverde een schat aan informatie op met betrekking tot de Brabantse Omwenteling. Dan volgen

enkele monografieën over de best gedocumenteerde lokale tradities: Dendermonde (Sint-Sebastiaansgilde), Sint-Niklaas (handboogmaatschappij Vrede Best), Stekene (Sint-Sebastiaansgilde De Eendracht), Ronse (Sint-Hermesgilde van de busschieters) en Mater (Sint-Amalbergaviering).

Op de meeste plaatsen was de traditie rond 1900 volledig uitgestorven. Na de Eerste Wereldoorlog hield ze enkel nog stand in enkele plaatsen in de provincie Oost-Vlaanderen, momenteel nog alleen in Mater en Ronse.

Tot slot bespreekt de auteur de kanaalfluit met zes vingergaten als alternatief voor de fijfer. Ook werden tientallen muziekvoorbeelden en een repertoire met speelklare fijfer- en trommelodieën weergegeven.

Een bijhorende cd, achteraan in het boek, bevat alle melodieën die konden worden opgenomen bij de huidige en voormalige vijfelaars.

Toch wel speciale lectuur voor muzikanten, volks- en heemkundigen en muziek-liefhebbers.

Beatrix Bailleul

Renaat VAN DER LINDEN

IN MEMORIAM **Georges PUIMEGE**

°Zaffelare 1 oktober 1915

†Zaffelare, 8 januari 1999

De vorser, heemkundige, volkskundige, historicus, verzamelaar, publicist, pionier voor het behoud van ons erfgoed in alle aspecten, voor culturele verenigingen, regelmatig bezoeker van ons Museum voor Volkskunde, dienstvaardig helper op alle terreinen die de cultuur en historie raken.

Het bisdom Gent lauwert hem met het gouden ereteken van Sint-Bavo, het Verbond van Kringen voor Heemkunde in Oost-Vlaanderen met de Reinaertprijs. Naar aanleiding van de 11-juliviering 1996 heeft de aangeduide jury in de raadzaal van het gemeentehuis Georges Puimège tot cultuurlaureaat '96 uitgeroepen. De laureaat moet uit groot-Lochristi komen. De jury, drie externe deskundigen en twee bestuursleden van de culturele raad, beslist eensgezind de titel aan Georges Puimège toe te kennen.

De rede van jurylid Bert Vervaeet bij deze toekenning behelst tegelijk een uitzonderlijke synthese en grondige analyse van het leven van de laureaat, geheel en al in dienst van de gemeenschap en de wetenschap. Hier de tekst, in glans en glorie voor Georges Puimège.

”Iemand die zich in de deelgemeente Zaffelare en daarbuiten gedurende tientallen jaren bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt op meerdere terreinen van onze cultuur, is Georges Puimège.

Daarom stel ik hem voor als kandidaat voor de prijs van cultuurlaureaat van Lochristi.

Georges Puimège werd geboren te Zaffelare op 1 oktober 1915. Hij deed middelbare studies bij de Paters Picpussen te Aarschot en werd nadien bediende aan het Ministerie van Landbouw en aan het Ministerie van Onderwijs. In 1962 tot 1980 was hij correspondent bij de vorsing in het Rijksarchief te Gent. Hij is thans op rust, maar bewijst nog altijd dienst aan geïnteresseerden in plaatselijke geschiedenis. Hij verblijft in zijn ouderlijk huis te 9080 Zaffelare, Zaffelaredorp 30.

De culturele prestaties van Georges Puimège situeren zich vooral op het vlak van de culturele animatie, de kennis en het behoud van ons historisch en cultureel patrimonium, de zang, de film en het toneel. Ik breng zijn activiteiten samen rond drie terreinen: lidmaatschap van de plaatselijke koren, het bestuur van de Koninklijke Cultuurvereniging Sint-Cecilia en zijn enorme inzet als heemkundige.

In 1936 werd de kandidaat actief lid van het Zaffelaars Sint-Ceciliakoor, dat toen vooral Gregoriaanse kerkzang verzorgde. Leden van dit koor brachten ook toneel- en zangavonden. Een van de hoogtepunten was “Kinderen van ons volk” van Anton Coolen, dat herhaalde malen werd opgevoerd te Zaffelare,

maar ook op meerdere andere plaatsen in de loop van de jaren 1947-1949. In de lijst van de medewerkers en acteurs vinden we steeds opnieuw de naam terug van Georges Puimège.

Nadat in 1968-1969 een meisjeskoor was opgericht, ontstond daaruit in 1978 het "Gemengd Sint-Ceciliakoor van Zaffelare", dat sindsdien een belangrijke rol speelt in het culturele leven van de deelgemeente en daarbuiten. Ook hier was Georges Puimège jarenlang en tot voor kort een van de actieve leden. Het was deze groep die in 1979 startte met de verbroedering met de "Akkordeonvereniging" van Leingarten uit Baden-Wurtemberg. Daaruit groeiden vele en echte banden tussen Leingarten en Zaffelare.

Voor zijn verdiensten als kerkzanger en andere diensten aan de kerk werd aan Georges Puimège in november van dit jaar door het Bisdom Gent het gouden ereteken van Sint-Bavo toegekend.

Ondertussen was uit het Sint-Ceciliakoor de Cultuurvereniging ontstaan, die later de "Koninklijke Cultuurvereniging Sint-Cecilia" zou worden (1955-1985). Gedurende vijftientwintig jaar, van 1955 tot 1981, was Georges Puimège een van de meest actieve bestuursleden. Deze vereniging heeft in de loop der jaren vele tientallen culturele activiteiten georganiseerd: voordrachten, toneelavonden, filmvoorstellingen, muziekkuitvoeringen, wandelingen, enz. Men werkte ook samen met vele andere verenigingen, zoals b.v. met de plaatselijke K.W.B. voor de organisatie van tentoonstellingen. Ook hier vindt

men Georges Puimège steeds opnieuw als mede-organisator, acteur, spreker, schrijver, fotograaf of filmmaker. Uit mijn uitvoerige documentatie daarover geef ik in bijlage enkele voorbeelden.

Georges Puimège is vooral bekend als heemkundige. Als bediende op het Rijksarchief te Gent was hij de gewaardeerde leeszaalbewaker, die speciaal de nieuwkomers wist op te vangen met raad en daad en die vriendelijk de beginners hielp, die last hadden met het oude schrift. Hij had er een eigen fichenstelsel aangelegd, waarin hij voor allerlei onderwerpen referenties verzamelde en zo soms onvermoede bronnen wist aan te duiden. Menig historicus en heemkundige bleven hem dankbaar voor al zijn bereidwillige hulp.

Ook thuis en in zijn vrije uren stelde hij zich ten dienste van leerlingen, studenten en andere geïnteresseerden. Hij verzamelde een uitgebreide documentatie over Zaffelare en de omliggende dorpen, waarvan iedereen gebruik mocht en mag maken. Door zijn hulp konden o.m. drie licentiaatsverhandelingen over Zaffelare met succes grondiger worden uitgewerkt.

Georges Puimège was bezorgd om de goede bewaring van ons historisch erfgoed. Zo nam hij het initiatief tot, of werkte hij mee aan de beschermingsprocedure van meerdere waardevolle gebouwen. Hij stimuleerde mensen tot het behoud en de restauratie van hun eigendommen. Hij heeft ook geholpen bij de ordening en inventarisatie van archieven zoals het kerkarchief van Zaffelare. Door zijn toedoen werden

meerdere documenten en ook familie- en bedrijfsarchieven gedeponoerd in de betreffende rijksarchieven. Het strekt hem tot eer dat hij er steeds de voorkeur aan gaf om de voorwerpen en archiefstukken te schenken aan musea of archiefdepots, eerder dan deze te verkopen aan particuliere verzamelaars.

Hij was de voortrekker van de Heemkundige Kring Silva Meentocht, die samenwerkte met de reeds vermelde Koninklijke Cultuurvereniging Sint-Cecilia. Daarin heeft hij vele heemkundige avonden georganiseerd, wandelroutes en brochures opgesteld en tentoonstellingen helpen inrichten. De heemkundige films zoals "Het land der donken" werden ook in omliggende gemeenten vertoond.

Georges Puimège was de stuwende kracht achter meerdere eenmalige heemkundige evenementen, waaronder speciaal dient vermeld de zeer geslaagde viering van 750 jaar parochie Zaffelare in 1971. Hij werkte ook mee aan heemkundige initiatieven in de omgeving, o.a. te Mendonk en te Desteldonk.

Het gemeentebestuur van Zaffelare en later van Lochristi en het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen konden op hem beroep doen om verantwoorde namen te geven aan straten en wegen, zoals in het Provinciaal Domein Puyenbroeck. Ook het ontwerp van het wapenschild van Groot-Lochristi gaat op hem terug. Het gemeentebestuur van Zaffelare en vanaf 1977 Lochristi heeft menige (aan)vraag op heemkundig, historisch of familiekundig gebied naar

hem doorgespeeld en hij ging daarop in zoveel als hij kon.

Georges Puimège heeft veel gepubliceerd, waaronder meerdere artikelen in het "Jaarboek van de Heemkundige Kring de Oost-Oudburg" en vele bijdragen in "Vuurtoren" (Zaffelare). Verder leverde hij bijdragen in J. WEYNS, "Volkshuisraad in Vlaanderen", "Pajottenland", "Oostvlaamse Zanten", "Jaarboek van de Heemkundige Kring Oud-Wachtebeke", in catalogi van tentoonstellingen, enz. Hij zorgde voor de uitgave van "Zaffelare in oude prentkaarten" en was de mede-auteur van "De parochie Zaffelare van haar stichting tot nu 1221-1971" en van "Gedenkalbum van de gemeente Zaffelare 1918-1976".

Nadat Georges Puimège met pensioen ging, verschenen van hem drie boeken, telkens met veel belangstelling ontvangen, over aspecten van Zaffelare:

- "De straten van Zaffelare. Van bos Meentocht tot geordend stratennet" (1986)
- "Oude herbergen te Zaffelare" (1989)
- "Honderd jaar sierteelt te Zaffelare 1890-1990" (1991)

Georges Puimège heeft ijverig en zonder enig winstbejag een grote bijdrage geleverd in het heemkundig en historisch bewustzijn van zijn omgeving. Het Verbond van Kringen voor Heemkunde in Oost-Vlaanderen heeft daarvoor reeds zijn waardering uitgedrukt door hem in 1993 de "Reinaertprijs" toe te kennen.

Samen met de Latijnse schrijver mag Georges Puimège terecht verzuchten:

“Non perdidi diem” - “Ik heb geen dag (onbenut) verloren (laten gaan)”. Nu hij nog bejaard, maar goed van geest bij ons is, zou ik graag hebben dat de Culturele Raad van Lochristi hem erkentelijk zou zijn voor alles wat hij op cultureel gebied voor zijn omgeving heeft gepresteerd. Graag wil ik hem voorstellen en aanbevelen als kandidaat voor de eerste prijs van cultuurlaureaat van Lochristi.”

De voorzitter van de Culturele Raad, Leon Matthijs, overhandigt na de sprakelende rede de trofee aan de uitverkorene.

In het Museum van Volkskunde berusten vele voorwerpen van de familie Puimège i.v.m. zijn publicaties in ons orgaan.

Het archief en het museum Georges Puimège

Jaren geleden beslist de heem- en volkskundige zijn historische verzameling, torenhoge mappen over alle mogelijke onderwerpen aan het gemeentebestuur van Zaffelare te schenken, met een voorwaarde dat de collectie ter plaatse blijft.

Hij ruilt op 1 september zijn woning in het dorp voor het nabijgelegen rustoord Sint-Vicentius. Einde 1998 verkrijgt het gemeentebestuur via de familie en de heer A. Vervaet het uitgebreid archief, geschiedkundige boeken, schilderijen, een kast, decoraties, afdrukken van zegels, kaarten, affiches, enz. enz. Alles wordt overgebracht naar het gemeentehuis van Zaffelare. Schepen Mieke Van

Hecke betitelt het geheel als “Het museum Puimège”.

Zijn naam en faam zijn zorgvuldig in eer gehouden.

Publicaties van G. Puimège in Oostvlaamse Zanten:

Bijdrage tot de geschiedenis van het Ambachtelijk Beroep KOPERSLAGER. Hfdst. II. De koperslagerij van Alfons Puimège en Zonen te Zaffelare.

LVI (1981) 131-145, 6 ill.

Werkwijze bij het maken van een brouwerijketel.

LVIII (1983) 133-136, 5 ill.

Biografie:

R. van der Linden en M. Daem. De auteur Georges Puimège.

LVI (1981) 145-146, 1 ill.

DE TIER VERONIQUE en

MAGDA DEVOS

Woordenboek van de Vlaamse Dialecten, deel II Niet-agrarische Vaktalen, afl. 6a. De timmerman en de meubelmaker 1 - Gent, 1998, XLIII + 376 blz., 203 krtn., 121 ill.

Eind 1998 verscheen een nieuwe aflevering van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (WVD). Het WVD is een taalwetenschappelijk project van de Universiteit Gent, dat sedert 1972 de dialectwoordenschat verzamelt van West-, Oost-, Frans- en Zeeuws-Vlaanderen. Het WVD is systematisch opgezet, d.w.z. dat de dialectwoorden gegroepeerd zijn rond zaken en begrippen uit de werkelijkheid. Een eerste serie afleveringen behandelt de traditionele landbouwwoordenschat (deel I), de tweede de niet-agrarische vaktalen (deel II), het derde deel de algemene woordenschat (deel III).

Iedere aflevering van het WVD bestaat uit een reeks woordenboekartikels. Daarin wordt telkens een omschrijving van de zaak of handeling gegeven en een opgave van de bronnen. Dan volgen in alfabetische volgorde de dialectwoorden die het begrip benoemen. Voor elk dialectwoord worden de uitspraak, de geografische verspreiding en de frequentie aangegeven. Om het geheel aanschouwelijk te maken worden ook woordkaarten, tekeningen en foto's opgenomen.

De eerste aflevering over de timmerman en de meubelmaker (deel II.1) bevat een

aantal algemeenheden in verband met het timmermans- en het meubelmakersberoep en de beoefenaars ervan. Het leeuwendeel van dit boek is echter gewijd aan het gereedschap dat aan beide beroepen gemeenschappelijk is: zaak, schaaf, rasp-, schraap- en schuurgereedschap, beitel, boor, hamer, schroevendraaier, priem en drevel, nijptang, meet- en tekengereedschap, werkbank, hulpgereedschap en span- en klemgereedschap. In de nog te verschijnen tweede aflevering (deel II.2) komen de houtverbindingen en houtconstructies aan de orde, alsook werktuigen en procédés die exclusief zijn voor de meubelmakerij.

De aflevering werd op 29 januari 1999 aan de pers voorgesteld in het provinciaal museum Bulskampveld te Beernem. Voor verdere inlichtingen kan U contact opnemen met het WVD, Blandijnberg 2, 9000 Gent, tel. 09/264.40.79.

INHOUD "OOST-VLAAMSE ZANTEN" JAARGANG 73 (1998)

Indeling met classificatie-codes volgens het Plan Hoffmann-Krayer zoals gepubliceerd in OVZ 54 (1979) 129-156 en gebruikt in de Nederlandse Volkskundige Bibliografie, dl. XXXVII : Oostvlaamse Zanten 1961-1996, (1998).

I.	VOLKSKUNDE IN HET ALGEMEEN	
A.	BIBLIOGRAFIE	
	1 Algemene bibliografie	
	2 Tijdschriften	
	Oost-Vlaamse Zanten. Auteursrichtlijnen	238
	R. van der Linden. <i>Oostvlaamse Zanten (1961-1996)</i> . (Rec. W.L. Braekman).	308
B.	BERICHTEN OVER VOLKSKUNDIG ONDERZOEK	
	1. Onderwijs- en onderzoekinstellingen, wetenschappelijke verenigingen	
	S. Dhaene. Tentoonstellingsagenda Museum voor Volkskunde Gent 1998.	77
	2. Personalia	
	R. van der Linden. In memoriam Alfons Ryserhove.	73
	R. van der Linden. In memoriam Mauritius Josephus Broeckhove.	129
	R. van der Linden. In memoriam Margriet Maurissens (wed. F.M. Olbrechts).	131
	R. van der Linden. In memoriam Georges Puimege.	311
C.	GRONDSLAGEN EN METHODIEK	
	M. Jacobs. Met een knipoog van Maria in de spektakelstal. Albert Piette, fotografie en de kleinmenselijke modus.	292
D.	VERZAMELINGEN VAN DOCUMENTEN EN VAN MENGELINGEN OVER GEOGRAFISCHE OF ETHNOGRAFISCHE EENHEDEN	
II.	NEDERZETTING	
A.	ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
B.	BIJZONDERHEDEN	
	J. Siebelink & J. Jansen van Galen. <i>Dorpsstraat. Ons dorp. Een briefwisseling</i> . (Rec. R. van der Linden)	141
III.	GEBOUWEN	
A.	ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
B.	HOEVEN	
C.	HUIS EN BIJGEBOUWEN	
	E. Hoof. Architectuur als propaganda (bouwmeester J.G. Semey).	30
	J. Mertens. Meer dan steen, meer dan verf... Symboliek in de Gentse Berg van Barmhartigheid.	242
D.	KERKEN, KAPELLEN, KERKHOVEN	
IV.	VOORWERPEN	
A.	ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
B.	ONROERENDE GOEDEREN EN MONUMENTEN	
	E. Hoof. Architectuur als propaganda (bouwmeester J.G. Semey).	30
C.	ROERENDE GOEDEREN	
	J. Dambruyne. Pracht noch praal. De Gentse ambachtsgilden en hun materiële cultuur tijdens de eerste helft van de 16de eeuw.	2
	D. Lamarcq. Confetti.	71
	T. Jacques. Bakkersterminologie in West-Vlaanderen.	82
	M. Pieters. De tongenslijper of een merkwaardig tuinbeeld te Exaarde.	128
V.	TEKENS EN UITHANGBORDEN	
A.	ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
B.	BIJZONDERHEDEN	
	J. Mertens. Meer dan steen, meer dan verf... Symboliek in de Gentse Berg van Barmhartigheid.	242

VI.	TECHNIEK, BEROEP, VOLKSKUNST EN –NIJVERHEID	
	A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
E. De Bens.	<i>De pers in België. Het verhaal van de Belgische dagbladpers. Gisteren, vandaag en morgen.</i>	
(Rec. H. Van Royen)		149
	B. VOLKSKUNST EN NIJVERHEID : BIJZONDERHEDEN	
J. Dambruyne.	Pracht noch praal. De Gentse ambachtsgilden en hun materiële cultuur tijdens de eerste helft van de 16de eeuw.	2
F. De Nave e.a.	<i>Jacob Smits, etsen & lithograaf.</i> (Rec. H. Van Royen)	150
	C. VOLKSE AMBACHTEN EN BEROEPEN	
J. Dambruyne.	Pracht noch praal. De Gentse ambachtsgilden en hun materiële cultuur tijdens de eerste helft van de 16de eeuw.	2
K. Van Acker.	Viltnijverheid in Lokeren. Technische aspecten van het productieproces.	48
H. Van Royen.	De Lokerse viltnijverheid binnen het British Empire.	66
T. Jacques.	Bakkersterminologie in West-Vlaanderen.	
V. De Tier & M. Devos.	<i>Woordenboek van de Vlaamse Dialecten, deel II Niet-agrarische Vaktalen, afl. 6a De timmerman en de meubelmaker I.</i> (Rec.)	315
	D. LANDBOUW, VEETEELT, BOSBOUW, TUINBOUW, BIJENTEELT	
	E. JACHT, VISVANGST EN PLUK	
	F. VERKEER, WEGEN, VERVOER, LANDVERHUIZING	
G. Fonteyn.	<i>In de Rue des Flamands. Het schamele epos van Vlaamse migranten in Wallonië. De trein der Schande.</i> (Rec. R. van der Linden)	138
	G. MARKTEN EN FOREN	
H.	KALENDER, TIJDREKENING, MATEN EN GEWICHTEN, GELD	
J. Salman.	<i>Een handdruk van de tijd. De almanak en het dagelijks leven in de Nederlanden, 1500-1700.</i>	
(Rec. H. Van Royen)		148
D. Lamarcq.	Kerstdagpacht.	286
VII.	VOLKSPSYCHOLOGIE	
	A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
M. Jacobs.	Met een knipoog van Maria in de spektakelstal. Albert Piette, fotografie en de kleinmenselijke modus.	292
VIII.	BIJZONDERHEDEN	
VIII.	VOLKSDRACHTEN, SIERADEN	
	A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
	B. BIJZONDERHEDEN	
	C. SIERADEN EN OPSMUK	
IX.	VOEDING	
	A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
T. Jacques.	Bakkersterminologie in West-Vlaanderen.	82
F. Van Bost.	De bedelingen bij de uitvaartmis in Oost-Vlaanderen (19de eeuw).	103
	B. BIJZONDERHEDEN	
	1. Voedsel	
	2. Dranken	
	3. Tafelgewoonten	
X.	ZEDEN EN GEBRUIKEN, FEESTEN, SPELEN	
	A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
M. Dekkers.	<i>De vergankelijkheid.</i> (Rec. R. van der Linden)	142
K. Rotsaert.	<i>Tussen Eva en Maria. De vrouw volgens de predikanten van de 17de en 18de eeuw.</i>	
(Rec. R. van der Linden)		144

B. LEVENSLLOOP	
1. Algemene bijdragen	
2. Geboorte en doopsel	
3. Kinderjaren	
4. Schoolgebruiken	
5. Jeugd en rijpheid	
6. Liefde en huwelijk	
B. De Munck. Een sprookjeshuwelijk? Conflict tussen de familie de Neve de Windam en Josse Ridderbosch over het huwelijk van zoon Philippe de Neve en dochter Joanna.	264
7. Dood en begrafenissen	
F. Van Bost. De bedelingen bij de uitvaartmis in Oost-Vlaanderen (19de eeuw).	103
8. Kalendergebruiken	
9. Verenigingen	
10. Dorps- en stadsleven	
D. Lamarcq. Confetti.	71
J. Clinckspoor. <i>De Wetterse Reuzen. Archieven vertellen over onze reuzen, 1621-1996.</i> (Rec. M. Daem)	146
11. Landbouwfeesten	
12. Spel, speelgoed en ontspanning	
13. Omgangsvormen	
14. Varia	
XI. SOCIALE EN RECHTERLIJKE VOLKSKUNDE	
A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
K. Verhelst & R. Van Laere. <i>De Eerste Wereldoorlog in Limburg. Verslagen.</i> (Rec. H. Van Royen)	148
B. SOCIALE GEBRUIKEN EN OVERLEVERINGEN	
F. Van Bost. De bedelingen bij de uitvaartmis in Oost-Vlaanderen (19de eeuw).	103
J. Mertens. Meer dan steen, meer dan verf... Symboliek in de Gentse Berg van Barmhartigheid.	242
D. Lamarcq. Kerstdagpacht.	286
C. RECHTERLIJKE VOLKSKUNDE	
W.L. Braekman. Privatisering gemeenschappelijke weide. Publiek protest met volkstoeloop te Semmersake (1669).	69
H. Roodenburg. Inleiding themanummer "Eer, smaad en belediging in cultuurhistorisch perspectief (Middeleeuwen-20ste eeuw)".	154
K. Crabbé. Beledigingen in het Gent van de late middeleeuwen, 1350-1500.	156
M. Van Bossche. Woorden en waarden, processen rond verbaal geweld binnen en buiten de herberg gevoerd voor de Gentse schepensbanken tussen 1770 en 1774.	182
K. Velle. De strafrechtelijke beteugeling van smaad en beledigingen in Vlaanderen in de negentiende eeuw: een verkenning.	191
B. De Munck. Een sprookjeshuwelijk? Conflict tussen de familie de Neve de Windam en Josse Ridderbosch over het huwelijk van zoon Philippe de Neve en dochter Joanna.	264
W.L. Braekman. Openluchtdansen en asielrecht te Gent in 1676.	282
W.L. Braekman. Volksdansen: Gent, Linde en Mechelen (1564-1657).	283
XII. VOLKSGELOOF	
A. BIBLIOGRAFIE	
B. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
G. Deneckere. <i>Geuzengeweld. Antiklerikaal straatrumoer in de politieke geschiedenis van België, 1831-1914.</i> (Rec. K. Velle)	137
C. MYTHOLOGIE EN CULTUS (NIET-CHRISTELIJK)	
D. CHRISTELIJKE VOLKSDEVOTIE EN HEILIGENVERERING	
J. Dambruyne. Pracht noch praal. De Gentse ambachtsgilden en hun materiële cultuur tijdens de eerste helft van de 16de eeuw.	2
F. Van Bost. De bedelingen bij de uitvaartmis in Oost-Vlaanderen (19de eeuw).	103
A. Neuberg. <i>Monialen in België en Luxemburg van de Middeleeuwen tot vandaag.</i> (Rec. H. Van Royen)	134
G. Van Bockstaele. De verering van Sint-Adriaan te Geraardsbergen.	254
A. Martens. Verering van Sint-Antonius met het varkentje te Hansbeke.	288
A. Martens. Verering van de H. Coleta te Hansbeke.	290

E. VOORTEKENS EN ORAKELS	
F. TOVERKUNST EN TEGENTOVER	
L. De Wilde. De boekvloek.	285
XIII. VOLKSGENEESKUNDE	
A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
E. Huizinga. <i>Een nuttelijke practijke van cirurgien. Geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische National bibliothek.</i> (Rec. H. Van Royen)	151
B. BIJZONDERHEDEN	
K. Van Acker. Viltnijverheid in Lokeren. Technische aspecten van het productieproces.	48
XIV. VOLKSWETENSCHAP	
A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
B. VOLKSPLANTKUNDE	
D. Lamarcq. De Jefkespeer.	126
C. VOLKSDIERKUNDE	
D. VOLKSWEER- EN STERRENKUNDE	
E. ASTROLOGIE, DROOMVERKLARING	
XV. VOLKSPÖEZIE	
XVI. VOLKSLETTERKUNDE	
A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
B. HET VOLKSLIED	
W.L. Braekman. Marktzangers en -liederen: Assenede, Brugge, St.-Denijs-Boekel en St.-Niklaas (1701-1807).	124
C. RIJMEN EN SPREUKEN	
D. HET KINDERLIED	
E. OPSCHRIFTEN	
E. Hoof. Architectuur als propaganda (bouwmeester J.G. Semey).	30
XVII. MUZIEK, DANS, UITROEPEN	
A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
W.L. Braekman. Openluchtdansen en asielrecht te Gent in 1676.	282
W.L. Braekman. Volksdansen: Gent, Linde en Mechelen (1564-1657).	283
B. VOLKSMUZIEK	
C. VOLKSE MUZIEKINSTRUMENTEN	
W. Bosmans. <i>Fijfer & Trom in het Vlaamse Land.</i> (Rec. B. Baillieul)	310
D. VOLKSDANS	
E. ROEPEN, KRETEN	
XVIII. VOLKSVERHAAL	
A. ALGEMENE BIJDRAGEN, SAMENVATTINGEN, MENGELINGEN	
H. Lox. Enkele bedenkingen bij 'Vlaamse' spot- en hekelvertelsels.	215
B. SPROOKJES	
C. VOLKSSAGEN	
D. LEGENDEN	
E. ANECDOTEN, GEESTIGE VERTELLINGEN, FABELS	
XIX. VOLKSTONEEL	
A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
B. POPPENSPEL	
C. VOLKSSCHOUWSPEL	
XX. OVERIGE VOLKSLITERATUUR	
A. ALGEMENE BIJDRAGEN EN MENGELINGEN	
B. BIJZONDERHEDEN	

XXI. VOLKSTAAL

- A. BIJDAGEN EN MENGELINGEN
- M. Devos. Van profijtigaard tot vrekgerige pezenwever.
- B. RAADSELS
- C. SPREEKWOORDEN EN VOLKSUITDRUKKINGEN
- E. Hoof. Architectuur als propaganda (bouwmeester J.G. Semey).
- D. HUMOR EN SPOT
- E. SCHELDWOORDEN EN SPOTROEPEN
- M. Pieters. De tongenslijper of een merkwaardig tuinbeeld te Exaarde.
- H. Roodenburg. Inleiding themanummer "Eer, smaad en belediging in cultuurhistorisch perspectief (Middeleeuwen-20ste eeuw)".
- K. Crabbé. Beledigingen in het Gent van de late middeleeuwen, 1350-1500.
- M. Van Bossche. Woorden en waarden, processen rond verbaal geweld binnen en buiten de herberg gevoerd voor de Gentse schepenbanken tussen 1770 en 1774.
- K. Velle. De strafrechterlijke betugeling van smaad en beledigingen in Vlaanderen in de negentiende eeuw: een verkenning.
- F. KLANKNABOOTINGEN EN -VERKLARINGEN
- G. VOLKSWOORDENSCHAT
- T. Jaecques. Bakkersterminologie in West-Vlaanderen.

XXII. NAMEN

- A. ALGEMENE BIJDAGEN EN MENGELINGEN
- B. NAMEN VAN PLAATSEN, STRATEN EN HUIZEN
- C. VOORNAMEN EN FAMILIENAMEN
- A. Martens. Verering van Sint-Antonius met het varkentje te Hansbeke.
- A. Martens. Verering van de H. Coleta te Hansbeke.
- D. BIJNAMEN
- E. ANDERE NAMEN

INDEX OP DE AUTEURS EN AANGEHAALDE PERSONEN

B. Baillieul, 309	<i>G. Fonteyn</i> , 138	G. Van Bockstaele, 254
<i>W. Bosmans</i> , 309	E. Hoof, 31	F. Van Bost, 103
W.L. Braekman, 69, 124, 282, 283, 308	<i>E. Huizinga</i> , 151	M. Van Bossche, 182
<i>J. Clinckspoor</i> , 146	M. Jacobs, 292	R. van der Linden, 73, 129, 131, 141, 142, 144, 308, 311
K. Crabbé, 156	T. Jaecques, 82	<i>R. Van Laere</i> , 148
M. Daem, 146	<i>J. Jansen van Galen</i> , 141	H. Van Royen, 66, 134, 148, 148, 149, 150, 151
J. Dambruyne, 2	D. Lamarcq, 71, 126, 286	K. Velle, 137, 191
<i>E. De Bens</i> , 149	H. Lox, 215	<i>K. Verhelst</i> , 148
<i>M. Dekkers</i> , 142	A. Martens, 288, 290	
B. De Munck, 264	J. Mertens, 242	
<i>F. de Nave</i> , 150	<i>A. Neuberg</i> , 134	
<i>G. Deneckere</i> , 137	M. Pieters, 128	
<i>V. De Tier</i> , 315	<i>A. Piette</i> , 292	
M. Devos, 226, 315	H. Roodenburg, 154	
L. De Wilde, 285	<i>K. Rotsaert</i> , 144	
S. Dhaene, 77	<i>J. Salman</i> , 148	
A. Eloy, 316	<i>J. Siebelink</i> , 141	
	K. Van Acker, 48	